

С. ЗАРУДНИЙ

Про кооперацію.

(з приводу другого міжнародного дня кооперації. Етюд).

І. ПОХОДЖЕННЯ КООПЕРАЦІЇ.

Що кооперація має капіталістичне походження—про це суперечок нема. Але ідеологічна генеалогія викликає сумніви й суперечки. Чи має кооперація якесь відношення до соціалізму? Чи можна вважати духовними батьками її Овена чи Фур'є?

Насамперед зазначимо, що це питання не має актуального значіння. Але оскільки воно ставиться і розв'язується, оскільки має інтерес питання про настрої й мету перших кооператорів—теоретиків і практиків—треба дати на нього відповідь.

Тов. Мещеряков в своїй книзі «Современная кооперация» вирішує це надзвичайно швидко й просто: «претензії» кооператорів на духову, ідейну покровність з великими соціалістами-утопістами цілком безгрунтовні. Ця честь належить «другорядним» соціалістам» Вільяму Кінгу та Бюше.

Я вважаю такий погляд неправильним. По-перше, кооперація дореволюційна, дрібнобуржуазна і т. інш. залишиться сама собою, тим, що вона є, не стане краще або гірше від того, чи був її духовним батьком Овен чи Кінг. Зв'язок її з соціалізмом безперечний.

Овен, його теорії про новий моральний світ так само утворені капіталістичним ладом, з'явилися як реакція проти того знецінення людини з боку капіталу, яка так яскраво виявилася в Англії в кінці XVIII століття під час промислової революції. Винайдення машин дозволило керуватися дитячою працею. Відсутність законів про охорону праці привела до надзвичайного розвитку експлоатації. Овен не витримав цього видовиська й уся його діяльність є рішучим протестом проти цього визиску, з одного боку, а з другого—доказ можливості змінити такий порядок речей і перебудувати суспільство на нових началах, утворити новий моральний світ.

Засобом утворення нового морального світу були соціалістичні колонії (комуни), члени яких повинні були стати для себе й купцями й фабрикантами. Община Овена виступає на ринковій організовано, закупаючи для своїх членів предмети споживання. Споживче товариство, крамниця є складовою частиною цієї общини, але вона не відіграє великої ролі, лишається десь ззаду. Головну увагу Овен звертає на інші моменти своєї системи—організацію виробництва, продукції. І це як раз через те, що сам Овен є створінням капіталізму, усе зло якого особливо яскраво виявляється

в галузі виробництва, а не обміну. Саме в галузі виробництва утворюються нові цінності, нові багатства.

Цей же момент був причиною й того, що й Маркс і інші соціалісти, котрі писали або говорили про кооперацію, так само спочатку звертають увагу на кооперацію продукційну, бо вона є першим проломом в системі капіталізму, як казав Маркс. Інтерес до споживчої «кооперації» приходить пізніше.

Але Овену довелося змінити своє відношення до цього. Коли буржуазія, до якої Овен звертався, закликаючи її взяти участь в утворенні нового світу, в якому не було-б визиску, але панували-б любов і братерство,— коли буржуазія не відгукнулася на ці заклики, Овену довелося змінити свою тактику. Це не визначає, що він перестав вірити в спільність інтересів робітника й підприємця, але шлях, яким він йшов спочатку, не давав ніяких практичних наслідків. Це примусило Овена звернутися до мас, до робітництва. Він закликає робітництво заснувати комуни, які вже в умовах капіталістичного ладу полегшать його долю. Робітники можуть допомогти цьому шляхом збереження при покупках предметів споживання. Нове гасло Овена—знищення торговельних прибутків. Кооперація (споживча) висувається таким чином трохи наперед.

Спроби Овена утворити практичні ячейки нового морального світу не вдалися. Кооператив (споживчий) це частина капіталістичної системи; комуни Овена були відреченням її, протиставилися їй. «Членами соціалістичних общин були не звичайні люде, в житті яких господарчі інтереси панують над іншими, але шукачі нової правди, котрі погоджувались відмовитись від самих наочних господарчих вигід, коли цього вимагав соціальний ідеал»— каже Туган Барановський («Социальные основы кооперации»). Комуни Овена були знаряддям соціального перетворення всієї людности. До комуни йшли не через господарчі вигоди, яких можна було чекати від неї, «але міркування зовсім іншого роду—соціальне захоплення, надія зробити при допомозі цих комун в інтересах усієї людськості велике громадське діло. Люде йшли до комуни по тих самих мотивах, по яких інші йшли на політичну боротьбу, сподіваючись перетворити сучасний громадський лад та привести його до більшої відповідальності своїм ідеалам добра й справедливости».

Ясно, що в умовах капіталізму, під час його особливо буйного зрісту, ці комуни зустріли на своєму шляху стільки перешкод, що крах їх був неминучий. А з комунами гинули, звичайно, і ті зародки кооперації, які в Овеніській системі були.

Вільям Кінг виділив оце кооперативне зерно, відкинув фантастичну, не здійснену в умовах його часу, частину овенівської теорії і повів кампанію за утворення кооперативів, які-б мали на меті боротьбу з торговельними прибутками. Тільки така теорія заслуговує уваги, яку можна практично здійснити. З думок Овена Кінг визнав найбільш практичною думку про усунення торговельних прибутків в дрібному продажі. Для переведення цієї роботи потрібно мати відповідні капітали, і робітнича маса може сама їх зібрати. Він, не знайомий ще з суттю капіталізму, відчував, що головне питання полягає в тому, що робітництво не володіє знаряддям продукції. Сучасний економічний устрій він не визнавав, бачучи, що його розвиток несе з собою все більшу пауперизацію робітництва. З цим треба вести рішучу боротьбу і засобом цієї боротьби являється робітниче товариство. Члени товариства складають власний капітал,

за допомогою якого й ведуть свою роботу. Коли капітал виросте, можна буде заснувати й сільське господарство при товаристві, придбавши часток землі. Товариство в решті решт усе буде продукувати своїми силами, не буде залежати від приватної торгівлі, члени його (робітники), працюючи в товаристві, позбавляться експлоатації з боку визискувача-підприємця. Так буде розв'язано соціальне питання.

Отже бачимо, що і Овен і Кінг прагнули перебудови суспільства на підвалинах правди і справедливості. Обидва вони тільки реформатори і вороже (негативно) ставляться до соціальної революції. Овен навіть під час кривавого чартистського руху говорив про гармонію інтересів робітників і підприємців. Так само і Кінг: «Кооперація мусить звільнити людей, в першу чергу робітників, від гніту бідності, фізичних і моральних злиднів, і повинна служити зброєю проти пуаперизму» (Г. Мюллер—«В. Кінг та його місце в історії кооперації»). Через кооперацію Кінг прагне перебудови усього господарчого життя людськості.

Був так само в обох і релігійний момент. Правда, в Овена він більше виливається в формі моральних положень, але це не міняє суті. Кінг же одверто каже, що «підвалиною усяких спроб поліпшити стан трудових клас мусять бути покладені мораль і релігія».

Але була різниця між Овеном і Кінгом. Перший довгий час стукав у двері багатих і значних і тільки тоді, коли з цього нічого не вийшло, звертається до пролетаріату. Кінг з самого початку йде до робітництва і хоч не визнає революції, бо насильство суперечить його релігійним і моральним принципам, але стоїть вже на тому, що визволення робітництва—справа самого робітництва, яке мусить само, власними силами, боротися і перемогти несприятелю господарчу обстановку.

Так доходимо до рочдельських ткачів, справедливих піонерів, що в 1844 році заснували перше споживче товариство, з якого споживча кооперація починає свою офіційну історію. Рочдельські ткачі винайшли відомі «рочдельські» принципи, яких кооперація (споживча й інша) дотримувалася на протязі 75 років.

Чого прагнули рочдельські ткачі? Обмежували вони свої завдання тільки боротьбою з одним видом капіталістичної експлоатації—прибутками приватних крамарів, чи дивилися на своє товариство ширше, ставлячи собі інші завдання?

В Рочделі була філія «Раціонального товариства», заснована учнями Овена. Товариство було досить активним, вело досить широку роботу. Серед фундаторів «товариства справедливих рочдельських піонерів» були соціалісти й гарячі сторонці Овена Чарльз Говарт та Вільям Куперт. І товариство рочдельських ткачів з самого початку своєї діяльності вважало потрібним зазначити, що воно не обмежує своєї роботи тільки постачанням членів продуктами по дешевим цінам, що воно прагне перемоги ідеї інтегральної кооперації, пророком якої був Овен (Вандервельде—«Кооперація нейтральная і кооперація соц.).

В своїй декларації рочдельські піонери писали: «Як тільки буде можливість, товариство приступить до організації виробництва, розподілу, виховання й самоврядування, інакше кажучи—воно перетвориться в автономну колонію, в якій усі інтереси будуть солідаризовані (об'єднані) і товариство прийде на допомогу іншим товариствам, які-б побажали заснувати такі-ж колонії» (по Вандервельде).

«Це історичний факт,— каже історик рочдельців Подмор,— що це могутнє дерево виросло з насіння, яке посіяв Овен: кооператори ніколи не вагалися визнати, чим вони обов'язані великому соціалістові». А Метен, автор книжки «Соціалізм в Англії», пише: «Кооператори—це дрібні капіталісти, що турбуються виключно удешевленням свого життя й одержанням дивіденду. . . Таким чином, кооперація, яку винайшли соціалісти, в решті решт відійшла від соціалізму... Правда, є кооператори, котрі називають себе соціалістами, але без порівняння більше таких, котрі являються ворогами соціалізму» (цитую по Пажитнову «Основи кооперации»).

Кредитова кооперація (позичково-ощадна та кредитові товариства) винайдена чистими, так би мовити, представниками буржуазії, котрі ніякого відношення до соціалізму не мали. Райфейзен, що поклав початок кредитовій кооперації в Германії, виходив з необхідности морального самоудосконалення в умовах капіталістичного устрою. Товариства райфейзенівського типу мусять охоплювати все господарське життя селянства, вести закупки, організовувати збут, грошеву справу (кредитові операції) і т. д.

Світгляд Райфейзена яскраво виявлено в передмові до його праці «Die Dalehnkassen—Vereine» і я приведу витяг звідти, аби було ясно, що було покладено підвалиною цих товариств (цитую по Туган-Барановському): «Серед класи підприємців панує дика погоня за наживою... а в нижчих класах також розповсюджується все більша й більша згага життєвих утіх, заздрість і зненависть до багатих все більше серед них розповсюджується; партія соціальної революції знаходить собі серед них, не дивлячись на всі перешкоди, які ставить їй закон, все більше сторонців в її планах скасування цього існуючого державного й громадського ладу. Прийшов час дати другий напрямок духові нашого часу, який пішов неправдивим шляхом. Справжній християнин знає достометно, яким мусить бути цей напрямок. Його указав нам господь... Треба стреміти не до земних благ, які минають, але до небесних, про що вчив нас сам Христос своїм прикладом і навчанням».

От які думки було покладено в основу кредитової кооперації—цьому сприяла наче й та обстановка, в якій Райфейзен розпочав свою роботу—селянське оточення, прихильне до надій на бога, про що так довго й уперто твердили йому його «благодетели». «Без знання наших обов'язків що до бога й наших близьких, як цьому навчає християнство, і без щирого стремління виконувати ці обов'язки—ніяк не можливий розвиток кредитових товариств»,—писав одного разу Райфейзен.

Ще далі од соціалізму позичково-ощадні товариства та їх фундатор—Шульце із Делічу. Це наслідок того, що кредитова кооперація обслуговує дрібну буржуазію—ремісництво, селянство. Тому в Німеччині й Франції в значній мірі настрої сільсько-господарської кооперації реакційні. На чолі стоять поміщики, духовництво та вчителі, які залежать від перших і підтримують їх панування.

Коли ми кажемо, що історія споживчої кооперації почалася з 1844 р., коли було засновано рочдельське товариство, або що кредитова кооперація почалася з Райфейзена та Шульце-Деліча,—ми маємо на увазі момент, коли виявився вперше досить яскраво комплект тих ознак, які в сумі дають те, що ми називаємо споживчою, або сільсько-господарчою кооперацією і т. инш., коли справді закладено якийсь фундамент—практичний чи теоретичний.

Але коли ми пориємось в історії, ми знайдемо, що перші спроби, які може тільки натякували на майбутнє, зустрічаються раніш. Так, під впливом Фур'є вже в 1835 році в Ліоні було засновано кілька крамниць, які було названо «першими установами правдивої торгівлі» (ініціатива належала якомусь ткачеві). Так само такі-ж товариства зустрічаються в Швейцарії, Франції, а Максуель, колишній голова міжнародного кооперативного альянсу, відкрив кооператив, який було засновано в 1760 роках в Шотландії, теж ткачами (Fenwick weavers society — товариство фенвікських ткачів).

Овен був знайомий з цими шотландськими спробами (були й інші, напр., в 1777 р. засновано *Govan victualling society*), коли заснував своє перше споживче товариство при фабриці в Нью-Ланарці (1816 р.). Це був, по дореволюційній термінології, залежний кооператив, бо оборотні кошти він отримував з каси власника фабрики (Овена), проте, це було споживче товариство¹⁾.

Але Овен, як каже Зассен, перший поставив, як заслуговуючу увагу, мету народного руху, — боротьбу з прибутками приватної торгівлі предметами першої необхідності.

А рочдельські піонери перші установили норми, яким мусить підлягати практична робота споживчої кооперації, формулювали їх. І це теж певна заслуга, яка виправдує їх піонерство.

Вище було зазначено, що увагу як Овена (й інших соціальних реформаторів), так і соціалістів (зокрема, Маркса) в першу чергу приваблювала продукційна кооперація. Усунення торговельних прибутків, як лозунг в боротьбі робітництва, Овен висунув тільки тоді, коли не вдалася спроба з його комунами.

Овен був свідком тієї жорстокості, неможливості, з якою проходив процес машинізації виробництва. Винайдення машин спричинилося зросту безробіття прямо й відносно. До збільшення безробіття приводило й інтенсивне використання дитячої праці — фабриканти просто купували дітей в завідуючих притулках. Це, між іншим, спричинилося й початкові робітничого законодавства.

Експлоатація споживача не так впадала на очі, як ця зухвала, невідаюча ніяких жалюців, експлоатація робітництва, навіть дітей, на фабриках і заводах.

Й Овен купує фабрику, на якій заводить порядки по-своєму. Наслідки блискучі, але справа далі балачок здивованих глядачів не йде. Овен засновує низку колоній в Америці й вони всі гинуть.

Учень Сен-Сімона Бюше пропонує продукційні асоціації у Франції (1831), асоціації складаються з ремісників, які не вносять нічого, крім струменту. Бюше свідомо обмежувався ремісниками, у яких «мистецтво ставить головний капітал і які користуються при роботі тільки інструментами, а не машинами» (по Вандервельде). Члени колективу мусіли бути

1) Тов. Мещеряков в згаданій книжці, критикуючи теорію впливу на кооперацію утопічного соціалізму Овена, Фур'є і т. інш., посилається на Зассена. Я не знаю, як тов. Мещеряков читав Зассена, який каже буквально слідує: «Заслуга Овена в розвитку кооперативного учения и движения остается неоспоримой» і т. д. (стор. 41, Харк. вид. 1920 р. «Союз»).

Одмовитись від значної частини доходів, складаючи кооперативний, неподільний капітал, метою якого був викуп робітниками засобів виробництва.

Починаючи з 1848 р. засновується значна кількість продукційних кооперативів. В статутах, в програмах фундаторів і керівників цих кооперативів виявлювалися соціалістичні тенденції.

Хвиля прокочується по Франції, Англії, Німеччині.

Коли С. та Б. Веббі писали свій огляд продукційної кооперації, вони мусли були визнати, що нічого з цієї справи не вийшло. Наслідки були плачевні: в Англії лишився один кооператив, в якому робітники були повними господарями діла.

Так було в Німеччині, Франції, Бельгії—велика більшість загинула, а ті, що zostалися—стратили кооперативний вигляд і перевернулися в дрібні акційні кампанії.

Причини цього добре були з'ясовані Веббами і полягали головним чином в неможливості для продукційного товариства дотримуватись кооперативних принципів в умовах капіталістичної війни всіх проти всіх.

Таким чином вижила власне тільки споживча кооперація та кредитова (с.-г. та ремісничка). Але перша довгий час мала дрібнобуржуазний вигляд, бо робітництво держалося осторонь, не йшло до товариств, а другі обслуговували селянство й ремісничу масу.

Це мало наслідком байдуже відношення до кооперації соціалістичних партій.

II. БУРЖУАЗНА КООПЕРАЦІЯ

Отже буржуазна кооперація визнала себе нащадком утопічного соціалізму.

Почасти тут є протиріччя. Соціалізм не може бути приемним для буржуазії. Буржуазія являється пануючою класою в умовах капіталістичного ладу. А соціалізм визначає скасування капіталізму, знищення буржуазії.

В чому-ж справа?

З одного боку, серед буржуа зустрічаються сердобольні, жалостливі особи, які не можуть рішуче й цілком порвати зі своєю класою почасти через брак свідомости що-до процесів економічного розвитку людського суспільства, почасти через інші причини. Такими по суті були Овен, Фур'є¹⁾, Сен-Сімон і т. д. Вони бачили протиприродний стан речей в капіталістичному суспільстві, які чим більше розвивається сучасна їм економія, тим більш робляться наочними й нестерпучими. Найкращі представники буржуазії не можуть примиритись з таким станом, шукають виходу з цього, знаходять його в різних системах нового морального світу, але не бачуть, не розуміють, що не можна звизати тільки до розуму людського,—ніби-то досить людям зрозуміти, як неправильно вони живуть, аби зрозуміти свою провину, покаятися і стати добрими й справедливими.

Цілком зрозуміло, що ці люде являлися серед буржуазії—освіченої класи, бо трудові маси, які звикли «пити воду» (та ще й не чисту), покладали надії на тогобічну, небесну справедливість, в той час як буржуазні проповідники її, «розпивали вино»; ці маси, звичайно, не могли

¹⁾ Бін, власне, був маленьким службовцем в крамниці, але був абсолютно аполітичною людиною, поетом і в принципі «приймав» сучасний йому устрій.

відшукати виходу зі свого безпорадного становища і тільки, коли не вистачало терпіння чекати загробної справедливості,—брались за вила й коси й шли на бій зі своїми гнобителями.

Цілком природно, що ті представники пануючої класи, які розуміли несправедливість існуючого громадського устрою, в той же час не розуміли, що єдиним виходом з цього становища є соціальна революція.

Через те ми й чуємо протести з їх боку проти насильства й революції, твердження про спільність інтересів пролетаріату та буржуазії й т. інш. Вони мріють про якийсь дивний устрій, при якому почуватимуть себе добре і багаті й бідні. Наприклад, Фур'є каже: «Помилка наших сучасних філософів полягає в тому, що вважають потрібним прагнути до щастя бідних, нічого не роблячи для багатіїв». Шарль Жид, один з відомих французьких кооператорів, з захопленням наводить ті чудесні малюнки майбутнього життя, яке передбачає Фур'є. В царстві Гармонії юнаки й дівочтво, діди й бородаті дядьки, бідні й багаті вільно збираються, скупчуються по своїх нахилах, займаючись тим, що кому подобається і коли схочеться; вони переривають свої заняття для розмов, сміху, іграшок, їжі, ходять з прапорами й ознаками і зворушують свою активність при допомозі мирного співзавідництва—надзвичайна ідилія: багатії в золоті і бідаки в лахміттях мирно займаються спільною працею—малюють, скажемо, *nature morte*, бо й бідак може мати нахил до цього виду мистецтва, сміються й цілуються. Чудесно!

Фаланстер, про який мріяв Фур'є, це—каже Ш. Жид—найбезвинна й знайома річ. «Це ніщо інше, як гостинниця-дворець чудовий, колосальний готель, які трапляються в швейцарських або приморських містах, з тією тільки різницею, що в цьому дворці мусять бути кімнати на всякі ціни, починаючи з 50 су і кінчаючи 50 франками у день». Шарль Жид частенько бував в швейцарських готелях і іноді, грішним ділом, це й був фаланстер Фур'є—тут так само були кімнати на різні ціни, три табль-доти—дешевий, дорожчий і самий дорогий, і різниця була лише в тому, що в фаланстері Фур'є люде проводили усе життя й працювали, а тут тільки кілька тижнів і били байбаків. Оце й різниця.

В. Кінг в своєму «Кооператорі» (цітую по Мюлеру) теж захищає кооперацію від нападів:

«Кооперацію можна характеризувати, як організацію, що направлена проти безділля, пауперизму й злочинності, проти утиску й злиднів. Трудові класи вступають при цьому на шлях, який вже пройшли вищі класи, котрі задовго до них розпочали цю святу війну. Звичайно, такі товариші мусять бути для них тільки бажані, бо в них вони знайдуть друзів, які були до того ворогами, з якими вже не доводиться вести війну, яких недовго приворожити. Чого-ж пручатися замість того, аби спільно боротися?

Як що кооперація має успіх, то кооператори з простих робітників перетворюються в людей, що мають власність. Люде, які самі набули власність, не можуть засуджувати тих, що вже нею володіють. А тоді чому чесне придбання власності вважати злочином, як що володіння нею надає пошани? Ми мусимо повторити, що стремління до нажитої власності—найантиреволюційніший за всіх принципів. Революційний принцип—принцип, що руйнує; кооперативний принцип—утворює, зберігає. Перший—затримує, другий—веде уперед, перший прагне пожати там, де не сів, другий—сіє, аби пожати».

Ясно, що нічого страшного для буржуазії такий соціалізм, що визнавав тільки еволюцію, не уявляв, і в той же час давав тим, хто стремив до цього, надію на те, що поволі, потроху людськість позбавиться тих злиднів, в яких вона живе (за винятком небагатьох щасливчиків).

Буржуазні кооператори гадають, що встановити колективну власність на знаряддя продукції, чого вимагають соціалісти, неможливо, «бо усі інстинкти й уся енергія нашого народу прагнуть придбання приватної власності» (Ш. Жид). Най, кажуть вони, соціалісти праві, коли кажуть, що капітали суть наслідки грабунку й крадіжки. Але хіба не можна утворити капітал іншим шляхом? Ми не хочемо грабувати награване, ми шляхом збережень утворюємо власні капітали і так, поволі, скасуємо сучасний спосіб продукції (цеб-то капіталістичний устрій).

Ці принципи й було покладено в основу усією споживчою кооперацією. Власне, на цих принципах будують своє товариство й рочдельські піонери, які, поволі розвиваючи свою роботу, прагнуть охоплення усіх галузів промислового й сільсько-господарського виробництва, що зробить їх незалежними від ринку, від визиску капіталу.

І. А. Зассен, книжка якого «Развитие теории кооперации» зараз користується таким успіхом, каже, що програм рочдельців «уявляв таку дивну перемішку практичної тверезості й утопичного ідеалізму, яке зустрічається уже в товариствах 20 років»—це доба кооперативного ентузіазму, «овенівські колонії з'являються в своєму старому вигляді».

Але від колишніх товариств рочдельське відрізнялось тим, що, проголосивши свої «принципи», що відігравали тільки роль декларації, вони встановили правила для безпосередньої практичної роботи.

Ці правила були висновком, який було зроблено на підставі минулого досвіду, значної теоретичної роботи. Коли теорія Овена мало дає—тільки загальні положення—для кооперації, розуміння її завдань і т. инш., то багато дає В. Кінг, твори якого виразні й послідовні, позбавлені елементів надмірного, так би мовити, ідеалізму, дають досить повну й обґрунтовану теорію кооперативної роботи. Рочдельські принципи до того-ж як найліпше відповідають й умовам кооперативного устрою, складовою частиною якого кооперація являється.

Кооперація мусить вести свою роботу на власні кошти, але ніхто інший, як В. Кінг, одстоював це положення. Продаж тільки за готівку, дивіденд на забор краму, доброякісний крам, середні риночні ціни, — ці правила й инші, в решті решт, це положення, так би мовити, «здорового смисла» і не дивно, що їх було, по-перше, прийнято усією кооперацією¹⁾, по-друге, це дало певні наслідки в виді, справді, надзвичайного успіху споживчої кооперації, особливо в Англії, в якій споживча кооперація (англійське та шотландське товариства гуртових закупок) має мільйони членів, величезний пайовий капітал, мільярдні річні обороти, власні фабрики, заводи, плантації, флоту, друкарні, банки й т. инш., можуть задовольнити майже усі потреби своїх членів, але в загальному обороті англійської торгівлі та промисловості майже не відчуваються.

По мірі зросту кооперації, об'єднання її (теоретичного й практичного—міжнародні конгреси, міжнародний союз—союз переважно, проте, споживчої

¹⁾ Критику цих принципів див. в книзі тов. Мещерякова «Современная кооперация», ГИЗ РСФСР, М. 1924 р., стор. 17—18.

кооперації), кооперація в цілому не тільки споживча, але й кредитова, с.-госп. прилучається до соціалізму. Починають твердити, що кооперація, навіть та, на чолі якої стоять реакційні попи й поміщики, все-ж-таки має соціалістичне походження і веде до соціалізму.

І це при де-якому бажанні не дуже важко довести, бо в асоціаціях Овена і Фур'є значне місто одведено не тільки організації промисловости, але й сільського господарства. В асоціаціях Овена хліборобство відіграє навіть першорядну роль—підвалиною в них кладеться учасок землі, на якому ведеться сільське господарство, котре потім починає обростати різними підприємствами.

Але, як ми бачили, люде, які поклали початок сільсько-господарчій та кредитовій кооперації, виходили з інших думок. Коли вони не забували про соціалізм, то тільки в тому відношенні, що робили спроби щось протиставити йому. Цим «средством» від соціалізму була кооперація. Кінг протиставляв кооперацію соціалістичній революції, а Райфейзен і Шульце-Деліч—соціалізму.

Увага, яку згодом починають звертати на кооперацію соціалістичні партії, спричиняється тому, що кооперація поділяється на два табори: кооперацію дрібно-буржуазну і кооперацію соціалістичну. Перша висуває гасло нейтралітету кооперативного руху, але не від усього і не від усіх, а тільки від пролетарських організацій, політичних партій і професійних спілок.

III. СОЦІАЛІСТИЧНІ ПАРТІЇ ТА КООПЕРАЦІЯ

Інше відношення до кооперації й погляд на неї в соціалістичних партій. Вище ми зазначали, що відношення це було спочатку негативне.

Маркс вважає, що продукційний кооператив, який об'єднує робітників фабрики чи майстерні, які таким чином звільняються від експлоатації з боку капіталу, являється першим проломом в системі кооперативного господарювання. Але в них (продукційних кооперативах) відбиваються усі хиби капіталістичного оточення, отже перед ними повстає дилема: або загинути, або переродитися в звичайне, дрібне, приватне підприємство, робота якого будуватиметься на експлоатації найманої праці.

Це було основною точкою погляду соціалістичних партій, конгресів і т. інш. Зріст споживчої кооперації, усе більший охват нею пролетаріату примушують соціалістичні партії звернути увагу й на неї і визнати кооперацію, як одну з форм пролетарської боротьби за визволення від експлоатації з боку капіталу.

Ми не будемо наводити тут детально* відомості про резолюції конгресів, конференцій, партейтагів і т. інш., одсилаючи читача до відповідної літератури. Зазначимо тільки, що між соціалістами й буржуазією ведеться уперта боротьба за опанування кооперацією.

Перші вимагають від робітничої кооперації вести боротьбу з капіталом поруч з партією й професійними союзами, в тісному контакті. Буржуазні проводирі кооперації протестують.

Шарл Жид пише з приводу цього:

«Ми збилися зі шляху в безпросвітній темряві, виходу з якої даремно шукаємо. Ми стучимось у двері, на яких написано «кооперація» і через які, ми бачимо, світиться промінь і надії. Вже давно ми товчемося плечима й головами в ці двері! В решті решт вони відкриються широко.

Даремно представники класичної науки дивляться на нас з іронією, б'ються з нами у вчених суперечках, глузують з нас, кажуть: «вони не знайдуть шляху». Справді, ми відшукаємо його, і в які інші двері мусимо ми, на вашу думку, увійти? Невже в ті, на яких я бачу напис «революція».

Вони не хочуть революції, лякаються її й всі сили покладають на те, аби якось обійти її, обдурити історичний хід розвитку, що неминуче веде до революції.

Соціалістичні партії охоплюють робітничу кооперацію з тим чи іншим успіхом майже по всіх країнах. В боротьбі з соціалізмом буржуазія висуває гасло політичного нейтралітету, але він носить однобічний характер і, по суті, це підтримка буржуазії.

Одмітимо тут, що на міжнародньому соціалістичному конгресі в Копенгагені (в 1910 р.) Ленін брав участь в кооперативній комісії конгресу. Після конгресу Ленін надрукував в «С.-Д.» статтю, в якій розповідає про роботу конгресу в кооперативній справі й характеризує різні напрямки соціалістичної думки, що боролися між собою на конгресі.

Ленін бачив, що кооперація охоплює все більші й більші маси пролетаріату й вважав необхідним вирвати ці маси з-під впливу кооператорів-реформаторів і поставити кооперативний рух на революційні рейки.

Леніна не задовольняють резолюції, пропоновані конгресу. Здибалися дві лінії—лінія пролетарської класової боротьби й лінія дрібнобуржуазна, яка затемнює питання про ролі кооперації в класовій боротьбі пролетаріату. В результаті було прийнято компромісове рішення.

Од імени російської делегації, не задоволеної ні одним з цих проєктів, було внесено особливий проєкт, який Ленін наводить в своїй статті.

Проєкт резолюції визнає цінність тільки споживчих товариств, які ведуть боротьбу проти надмірної експлоатації капіталу, і робітничі продукційні, оскільки вони становлять єдине ціле з споживчими товарами, бо тільки при умові цього зв'язку продукційним товариствам не загрожує переродження в дрібні акційні компанії, що живуть визиском найманої праці.

Резолюція різко підкреслює, що кооперація ні в якому разі не може розрішити соціальне питання, й попереджає пролетаріат, аби він не переоцінював значіння кооперації. Але кооперативи мусять допомагати пролетаріату в його класовій боротьбі, бо тільки при цій умові, з одного боку, вони принесуть найбільшу користь пролетаріатові, а з другого—товариства не скостеніють в вузькій кооперативній ідеології. В свою чергу робітники повинні вступати до товариств і вести в них роботу, яка-б сприяла розвитку революційного руху ¹⁾.

IV. РАДЯНСЬКА КООПЕРАЦІЯ

Радянська кооперативна теорія й практика, на протязі шости років, звела кооперацію з неба на землю й поревела рішучу ревізію кооперативних принципів та ідеології.

В той час як дореволюційні кооператори ставились до роцдельських й інших принципів, освячених довголітньою практикою, як до синайських заповідів, утворили з них собі якийсь фетиш, табу,—компартія й радянська

¹⁾ Звертаю увагу читачів, які ще не знають, на книжку «В. І. Ленін о кооперации», стат. и речи, Гос. изд. М. 1924 г.

влада підійшли до кооперації з практичного боку: яка роль кооперації в умовах революції? що кооперація може зробити? що мусить зробити?

Кооперація це не якась містична істота, а от ті десятки тисяч споживчих, кредитових, позичково-ощадних й інших товариств, що покривають територію союзу радянських республік досить густою сіткою.

І ми бачимо, як життя вносить в кооперативну теорію й практику поправки.

В радянській державі, де політична влада й засоби виробництва належать пролетаріатові, кооперація мусить бути радянською. Ні про який нейтралітет нема чого говорити. Згадувати про його може тільки той, що сподівається на поворот минулого.

Кооперація бере певну й свідому участь в державному будівництві, спільно з комуністичною партією та професійними організаціями пролетаріату.

Виходячи з цих положень і в зв'язку з обставинами часу, опреділяється й кооперативна політика радянської влади.

Під час горожанської війни (військового комунізму), коли вся увага була звернута на оборону соціалістичної держави проти контр-революції та інтервенції, які привели до надзвичайної руйнації народне господарство республіки, кооперацію було перетворено в розподільчий апарат Нарком-проду. Обов'язкове членство мало наслідком відміну пайових внесків.

Кредитова кооперація в зв'язку з небувалим знеціненням карбованця завмерла, кредитові операції припинилися і кредитові товариства було переведено на статут с.-г.—увагу було перенесено на посередницькі операції. Існуючі на місцях самостійні губсоюзи і центри с.-г. та кустарно-промислової кооперації увійшли в склад споживчих союзів на началах, так би мовити, секційних

Закупочні операції поволі зжималися, бо все більша частина с.-г. продуктів переходила в розряд «норміровочних», які заготовлялися Нарком-продом.

З переходом до нової економічної політики, з заміною продрозверстки продподатком, в розпорядженні населення стала залишатися більша частина продукції, що викликало необхідність відродження приватної торгівлі.

Перед кооперацією повстало питання—витіснити приватного торговця. Організація внутрішнього ринку, на якому кооперація мусіла виступити, як його регулятор, викликала необхідність утворення власних капіталів. Тому відбудовується система складання пайових капіталів. Одночасно розрішено утворення дрібних кооперативних об'єднань в межах Е. С. Т. В кінці грудня 1923 р. видано декрета про добровільне членство в кооперації. Кооперація знову диференціюється.

Але це не відбудовання старої, дореволюційної кооперації. Кооперація в умовах радянського будівництва рішуче відрізняється від колишньої кооперації.

Дореволюційна кооперація вела боротьбу проти експлоатації капітала, радянська кооперація веде боротьбу з капіталом. Дореволюційна кооперація сама часто ставала на шлях експлоатації найманих робітників, або тих груп населення, які не входили в склад кооперативів, але збували продукцію свого господарства кооперації. Кооперація була шляхом, по якому капітал проходив на село.

«Свобода й права кооперації,—казав Ленін,—при даних умовах Росії, визначають свободу й права капіталізму». Але «кооперативний капіталізм»

відрізняється від приватно-господарчого капіталізму. При рядянській владі це є різновидність державного капіталізму і, як такий, він нам вигідний і корисний,—звичайно, в певній мірі. Поскільки продподаток визначає свободу продажу решти продуктів, які не беруться як податок, оскільки нам необхідно прикласти зусилля, аби цей розвиток капіталізму (бо свобода продажу, свобода торгівлі є розвитком капіталізму) направити в русло кооперативного капіталізму. Кооперативний капіталізм подібний до державного капіталізму в тому відношенні, що полегшує учот, контроль, догляд, договорні взаємовідносини між державою (радянською в даному разі) і капіталістом. Кооперація, як форма торгівлі, вигідніше й корисніше, ніж приватна торгівля, не тільки через зазначені причини, але й через те, що вона полегшує об'єднання, організацію мільйонів населення, потім усього населення поголовно, а це, в свою чергу, є великий плюс з точки погляду дальнішого переходу від державного капіталу до соціалізму». (Про продподаток).

Перед кооперацією стоїть завдання втягнення в діло практичного будування соціалізму усієї маси населення Союзу Радянських Республік. Бо масове кооперування й визначає соціалізм. Це яскраво й виразно висловлено Леніним в його останніх статтях про кооперацію. Вони всім мусять бути добре відомими, а тому переказувати їх тут не треба.

XIII з'їзд РКП, що недавно відбувся, багато уваги уділив кооперації, яка, власне, була тим стержнем, круг якого вертілись усі майже доклади й промови і якій в резолюціях з'їзду одведено велике місце.

З'їзд відмітив хиби в кооперативній роботі і зазначив головні завдання, які вона мусить виконати. Основну увагу треба звернути на село, на піднесення селянського господарства, на стик між селом і містом. Кооперація мусить виправити свої хиби що-до асортименту краму, поставок діла, зниження цін і т. д. Вона мусить поволі знищити приватню торгівлю, витісняючи її з роздрібової торгівлі.

V. ОБ'ЄДНАННЯ СВІТОВОЇ КООПЕРАЦІЇ ТА ЄДИНИЙ ФРОНТ

В 1895 році було засновано міжнародний кооперативний союз (Альянс). Спочатку він об'єднував всі види кооперації, але згодом перетворився в більш-менш чисте об'єднання робітничої споживчої кооперації.

Не дивлячись на це, Альянс не мав, власне, цілковитої певної фізіономії. Коли на конгресі в 1914 р. один з докладчиків насмілювався натякнути на конечну мету кооперації—соціалізм—це викликало велике обурення з боку правої частини з'їзду, котра протестувала проти політики, яка-б порушувала існуючі взаємовідносини між робітництвом та середньою класою (торговцями), і настоювала на політиці в дусі християнської любови.

Альянс проводив політику незалежності від їх соціалістичних партій, дбаючи, аби кооперацію не було обвинувачено в контакті з політичними пролетарськими організаціями.

Робота Альянса обмежувалась виключно балачкмаи—ніяких активних виступів він не був здатний провадити.

Так, вже давно ведуть балачки про заснування міжнародного кооперативного товариства гуртових закупок. Закордонні закупки світової кооперації все збільшуються, при чому значна частина припадає на закупки у кооперативних організацій. Звідци ясна необхідність утворення

міжнародної кооперативної організації, яка об'єднувала-б світову кооперацію в господарчому відношенні.

А. Мілевич в бюлетені Вукопспілки наводить де-які відомості в цій справі. Європейська кооперація (без радянської), в 1922 році, при обороті приблизно в 75 міл. ф. стерл., на закордонному ринку купувала приблизно на 29 міл., цеб-то приблизно 40% їх загального обороту. Покупки у кооперації становлять приблизно третю частину—29 міл. ф. стерл., або 10% загального обороту (75 міл.). Данська кооперація ще до війни старалася переводити свою торгівлю на англійському ринкові через англ. товариство гуртових закупок. В 1918 р. скандинавські гуртові товариства заснували всескандинавське товариство, яке об'єднує виступи на закордонних ринках кооперації Данії, Швеції й Норвегії.

Життя висуває це питання, вимагає його розрішення. Але Альянс ніяк не може справитись з ним. Його обговорюється на кожному конгресі.

Це пояснюється різними причинами: «залежність англійських кооперативних спілок, тиск міжнародного банківського капіталу й капіталістичних підприємств, зубожіння переможених країн, загальне погіршення валют, криза збуту в Англії, Швейцарії, Скандинавських країнах, Чехо-Словаччині й т. инш., фашистські руйнування в Італії, Угорщині та Болгарії, далі загальне європейське політичне й економічне напруження, підготовка до нової війни й небезпека виникнення її, окупації, і, як наслідок усього цього, скорочення виробництва, безробіття, нечуване зубожіння Європи, а також неможливість утворити міжнародній кооперативний банк, кооперативні страхові й транспортні товариства».

Звичайно, усі ці обставини мають певне значіння, але головна причина полягає в залежності «незалежної» зах.-європейської кооперації від того капіталу, з яким вона ніби-то бореться. Кооперація, яка написала на своєму прапорі, що вона «не знає уз грانیчних стовпів»,—дуже добре їх знає й орієнтується на них.

Виносячи, як і II Інтернаціонал, резолюції проти війни, буржуазна кооперація під час війни роз'єдналась і в кожній країні підтримувала свою буржуазію, свій капіталізм.

Минулася війна і кооперація, яка так любить балакати про всесвітнє братерство, досі не може зійтись знову в єдину сім'ю. Німецькі кооператори уперто відмовлялись їхати на міжнародню кооперативну виставку в Генті й їх ледве вдалося уговорити, запевнивши, що вони будуть гістьми не бельгійської, але світової кооперації.

Тількм в 1921 році, на берлінському конгресі, Альянс визнав нову російську кооперацію і тільки в минулому—українську. До самого останнього часу Альянс не хотів визнавати радянської грузинської кооперації.

Тов. Гетлер наводить в «Бюлетені Вукс» цікаві відомості про засідання комітету Альянсу (в березні цього року в Празі), в якому він брав участь, як представник Вукопспілки.

Коли радянська кооперація пропонувала послати протест проти закриття й конфіскації майна болгарського робітничого кооперативу «Визволення»,—на перешкоді стали німецький кооператор Кауфман і представник болгарської кооперації, який зазначав любов болгарської кооперації до д. Цанкова.

Бойовою справою порядку денного стало грузинське питання, що не сходило з повістки засідань виконкому на протязі двох років. Не дивлячись на посвідку Ш. Жиди, який особисто чув від грузинських кооператорів, що становище їхньої кооперації за радянською владою не тільки не погіршало, але поліпшало,—комітет ухвалив дві резолюції: в одній звертався до Центросоюзу з проханням «охоронити недоторканість» кооперації й кооперативів у Грузії, а в другій (яку пропонувала радянська делегація)—визнавав становище в Грузії нормальним.

Комітет відмовився поставити в порядок денний гентського конгресу питання про взаємовідносини кооперації й профспілок, а також запросити до мішаної комісії, в якій є представники Амстердамського Інтернаціоналу, представника й Червоного Профінтерна. Пояснювалось це тим, що Амстердамська організація аполітична, нейтральна, а Профінтерн—яскраво—політична.

Це досить яскраво характеризує моральну фізіономію Альянса. В минулому році Комінтерн ухвалив встановити міжнародний день кооперації—день огляду досягнень та міцї кооперації усього світу. Святкування цього дня призначено на першу суботу. Радянська кооперація, яка охоче пішла на встановлення цього дня, дивиться на нього, як на спробу здійснення в кооперації єдиного фронту, єдність світового пролетаріату проти союзу соціалздатчиків. В тезах 1921 р. єдиний фронт було определено в такий спосіб: «під єдиним фронтом робітників треба розуміти єдність усіх робітників, що готові боротися проти капіталізму».

Завдання радянської кооперації в цей день довести зах.-європейській кооперації, що тільки вкупі з бойовими організаціями пролетаріату, стоючи, певно, на пролетарській позиції, відкидаючи брехливу буржуазну вигадку про незалежність від політичного й професійного руху пролетаріату,—тільки при цих умовах кооперація зможе стати справжнім чинником соціальної перебудови суспільства. Тільки при умові політичної перемоги пролетаріату, при встановленні диктатури пролетаріату, при переході власності на знаряддя продукції до пролетаріату кооперація займає належне їй місце в господарчо-громадському житті й перестає бути тією безгрунтовною, невдалою мрією, якою вона є в умовах панування буржуазії. Тільки остаточне рішуче з'єднання з пролетаріатом робить кооперацію могутньою й міцною.

І треба сказати, що поволі увага закордонної кооперації починає зосереджуватися на радянській кооперації. Не тільки проводирі з заздрістю починають поглядати на радянську кооперацію, але й кооперативні маси починають придивлятися до неї і недовір'я до своїх проводирів-угодовців закрадається в їх душі.

В кінці 1923 р. Центросоюз святкував ювілей, який відвідали почесні гості—генеральний секретар Альянсу Мей, Шарль Жид й інші.

Мей писав після з'їзду, торкаючись привітань з'їздові з боку представників радянської влади й радянської кооперації, що «ці виступи одмічали, що в радянській державі кооперація з'являється основним її елементом і кооперативні організації—її видатним учасником». Взагалі свято справило на нього вражіння «єдиного в нашому (зах.-європейської кооперації) досвіді».

Таке-ж надзвичайне вражіння свято справило й на Шарля Жиди, котрий «був щасливий привітати найграндіозніше здійснення програму

інтегральної кооперації, яке було досягнуто у всьому світі, програму, який здався нам лише далекою мрією».

Цікава оцінка Шарля Жида ролі й значіння кооперації в радянській системі (цітую по «С. Госп.», № 6): «Програм російського кооперативного руху є по духу імперіялістичним в тому розумінні, що він намагається забрати до своїх рук все господарче життя країни, він виступає посередником між державною індустрією — трестами, з одного боку, і місцевим населенням — з другого, для постачання фабрикатами, сільск.-госп. машинами, цукром і т. инш.

Що-до участі в національному житті країни, то тут вона займає виключне місце. З нею доводиться стикатися скрізь: на вулиці, де назви кооперативних розподілительів бачиш на кожному кроці (кількість їх можна дорівняти хіба до кількості церков у Москві); на народніх святах або навіть на військових парадах, де Центросоюз виступає зі своїм полком і де голова Центросоюзу являється в формі коменданта. У школах та університетах кооперація викладається, як окрема наука, в кооперативних клубах пояснюється їх програм; виходить коло 100 щоденних кооперативних видань. Як показчик тієї ролі, що відіграє кооперація в російському житті, можна зазначити те, що на ювілейному святі Центросоюзу виступали з привітаннями президент Республіки, вищі особи уряду, представники усіх партій та синдикатів, в загальній кількості коло 30 ораторів, промови котрих продовжувались від 6-ої до 12-ої години.

Цілком натурально, що кооперація має від держави пільги по відношенню приватної торгівлі, податки кооперація платить менші, їй надається перевага по заготовці краму, надано право торгівлі поверх часу, дозволеного для приватної торгівлі, що, звичайно, викликало-б у нас страшенний галас.

Завдяки досягнутих результатів та блискучої будучини російської кооперації, у кожного щирого кооператора цілком природно з'являється честолюбне бажання пережити й побачити те, як кооперація поволі витискує капіталістичні організації й утворює нову господарчу форму, так званий неп.

Між кооперацією та радянським урядом, завдяки подібності їх організації, існує значно тісніший зв'язок, ніж між кооперацією та урядами інших країн. Та інакше й не може бути. Я навіть гадаю, що в майбутньому, коли функції уряду й кооперації розійдуться — уряд лишиться лише як політична влада, а вся господарча перейде до Центросоюзу.

З вищенаведеного можна бачити, що програм російської кооперації — це програм соціалістичної кооперації, і наші товариші зліва, котрі дорікають нас на кожному конгресі за те, що ми над міру нейтральні та працюємо на користь капіталізму, знайдуть в Росії сильні аргументи для своїх тезисів. Це їхнє право. Але все-ж-таки необхідно звернути увагу на те, що російська кооперація працює при цілком інших умовах й її надзвичайний зріст пояснюється лише тими умовами, а не основною зміною програму.

В кожному разі, ми повинні бути вдячними російській кооперації за досягнуті нею результати, бо, як що колись, одного прекрасного дня, завдяки політичним помилкам, в нещасній Європі відбудеться революція, як в Росії, ми сподіваємось, що й у нас, як в Росії, кооперація зуміє відродити господарче життя на руїнах капіталізму.

Росія нам вказала, що після страшного розпаду старого життя кооперація є зарею нового життя».

Так ставиться до радянської кооперації один з виданіших кооператорів Заходу.

Але й маси не минають її своєю увагою. Нещодавно в Нотінгеймі (Англія) відбувся кооперативний з'їзд, в якому брало участь до 2000 кооператорів. Коли на з'їзд явився представник Центросоюзу, його було зустрінено величезними оваціями. Бо це був представник справжньої революційної кооперації, що вже не грається в бірюльки, але свідомо й твердо будує устрій правди й справедливости — соціалізм.

VI. ПІДСУМКИ.

Людськість переживає важкі часи. Класові протиріччя стали, як ніколи, наочними, класова боротьба надзвичайно загострилася. Імперіялістична бійка відбивається ще й досі не тільки на переможених, але й на переможцях, й на тих, що «благоразумно» утримувалися від неї. Людськість живе на вулкані, котрий кожну хвилину готовий прокинутися. Союз Радянських Республік являється єдиним місцем в Європі, де чесно не хочуть війни й чесно відбудовують те, що розруйновано війною, прагнучи на руїнах старого збудувати нове життя, осяяне світлом справжніх волі, рівности й братерства.

Решта чекає нової війни і це чекання шкодить творчій роботі й кооперації. Ми бачили, що саме через це неможливо утворити міжнародне товариство гуртових закупок, в якому почувається така потреба. Ми бачили, як вороже ще й досі ставляться кооператори одних країн до інших. Ми бачили, як важко кооперація Заходу стикається з радянською кооперацією, червоний прапор якої мулить їй в очах.

Господарче руйнування, яке стало наслідком війни, відбивається й на розвиткові кооперації по окремих країнах. Кооперація в Німеччині, навіть в Англії, відчуває на собі цю руйнацію. В 1913 р. на 1 члена в споживчій кооперації Англії припадало 300 карб. обороту, а в 1923 р. — усього 200 карб. Ще гірше справа стоїть в Німеччині, де, напр., власні кошти центр. союзу кооперативів зменшилися на протязі з 1917 до 1924 року в тридцять разів (з 60 міл. марок до 2 міл.), а обороти союзу в чотири рази. Перемога фашизму ще більш шкодить розвиткові кооперації — це ми бачимо в Болгарії, Італії.

Проте, кооперація, що об'єднує трудові маси, росте й поширюється. Обороти гамбургського союзу зменшилися, але виросла вдвічі його кількість членів (фізичних осіб). Ростуть обороти скандинавських та фінляндського товариств гуртових закупок.

Під час війни кооперація зародилась і досягла певних результатів в Румунії.

Кооперація вже давно перекинулася за кордони Європи, і кооперативні організації ми бачимо в Америці, Індії, Японії, а в 1922 році заснувалися перші кооперативи навіть по Малайських державах.

Одже, взагалі ростуть обороти кооперації, кількість організацій, членів. Для нерадянської кооперації має значіння власне виробництво, виробництво на заводах та фабриках, що належать кооперації. По 11 товариствах гуртових закупок Європи власна продукція їх становила в 1911 році

у середньому 27,3% їх обороту (для анг. т-ва цей відсоток рівняється 32,4%). Роля промислової діяльності по багатьох товариствах збільшується. Але тут не учтено промислової діяльності первісних кооперативів, яка переважає діяльність товариств гуртових закупок ¹⁾.

Таким чином, кооперація звільняє своїх членів від експлоатації з боку приватного капіталу, утворюючи якусь своєрідну кооперативну автаркію. Але це, звичайно, не розв'язує питання, бо експлоатація робітництва, яка переводиться головним чином в продукції, а не в торгівлі, лишається, не дивлячись на успіхи кооперації. Скасувати її можна лише політичною боротьбою, боротьбою з капіталом, а шлях до цього ми маємо один—це класова боротьба, уперта, жорстока, неволима.

Збільшуються й обороти кооперативних банків.

В якому стані кооперація зараз у нас?

В Союзі Радянських Республік кооперація йде по трьох основних напрямках, яким відповідають три основні галузі кооперації: кооперується споживання с.-г. виробництва й дрібна промисловість (кустарна та ремісничка).

Законодавство знає ще один вид кооперації—кредитову, але теоретично й практично він не має під собою ніяких підстав. До революції кредитова кооперація обслуговувала селянина-хлібороба (бо не було, власне, сільсько-господарської кооперації) і кустаря та ремісника (бо кустарна й ремісничка кооперація тільки народжувалися).

За останні роки радянська кооперація перевела величезну роботу, але це стало можливим, як справедливо зазначає Шарль Жид, виключно через те становисько, яке кооперація займає в загальній системі радянської держави. Успіхи кооперації найтісніше зв'язані з успіхами радянської господарчої й фінансової політики.

Насамперед треба відмітити грошову реформу, яка примусила широкі кола споживачів активно боротися за зниження цін і привела їх, таким чином, до кооперації. З другого боку, грошова реформа, утворення сталої грошової системи позбавило кооперацію величезних збитків, які вона терпіла на курсовій різниці.

Другий момент торкається тільки споживчої кооперації. Це—встановлення добровільного членства, яке привело до відходу від кооперації байдужих, пасивних елементів і до утворення міцного ядра активних кооператорів. В українській кооперації встановлення добровільного членства викликало зріст кількості споживчих товариств на селі.

Значно виросли обороти споживчої кооперації взагалі й зокрема—сільської. Тов. Гречка (в «Укр. Економ.»¹⁾ за 5/VII-24 р.) наводить такі цифри: пересічний баланс сільського ЄСТ з 1 січня 1924 р. на 1 березня збільшився з 2443 карб. до 2516 карб. (а на 1 жовтня 23 р. був усього 1065 карб.). Цікаві цифри про зріст пайового капіталу: на 1 січня 23 р.—13 карб. на товариство у середньому, на 1 жовтня—400, на 1 січня 24 р. 75 карб. і на 1 березня—84 карб. Ще більше виросли баланси й обороти райсоюзів.

Отже за останні півроку обороти сільської споживчої кооперації збільшилися і при тому за рахунок приватного крамаря, збільшилася мережа, виріс пайовий капітал, і по кооперативній лінії досягнуто нормальної ув'язки в торговельній роботі.

1) Користуюсь статтею О. Гречки «Мощь кооперации» в «Бюлетені Вукс», № 23.

В цілому споживча кооперація складається з 4872 сільських споживчих товариств, 291 роб. міських, 8 транспортних (залізничних) та 13 військових. Об'єднуються вони 45 спілками (переважно районними) й Вукопспількою, при якій мають три секції—робітничої кооперації (Уцерабкооп), транспортної (Утранспосекція) й військової (Увоєнкооп).

Такі-ж успіхи можна зазначити і в галузі с.-г. кооперації, яка кооперувала до $7\frac{1}{2}\%$ селянських господарств України. Це, звичайно, не багато ще, і менше проти Росії, де кооперовано майже 10% , але треба мати на увазі, що Україна ще довго була ареною горожанської війни в той час, як Росія вже могла приступити до мирної праці.

В с.-г. кооперації кооперування йде по двох напрямках: засновуються сільсько-господарські товариства (переважно універсального типу) і колективи (комуни, товариства по спільній обробці землі та артілі). В перших об'єднується порівну (приблизно) незаможник і середняк, в колективи йде переважно незаможник. Це цілком зрозуміло, бо тільки колективізація дає незаможнику можливість використати й дрібний кредит, і дороге знаряддя, й т. инш.

С.-г. кооперація України складається з 3.800 с.-г. товариств (універсальних, з кредитовими функціями), до 500 спеціальних (переважно меліоративні, садово-городницькі та молочарські) й 4.100 кол. господарств, які, через 60 районних союзів, об'єднуються «Сільським Господарем». 67% с.-г. товариств мають баланси не більше 5.000 карб., 16% —від 5 до 10 тис. і т. д. Фінансовий стан ще досить важкий. Кредитові кооперації розвиваються ще слабо, пайові капітали ще незначні. Почасти це через те, що ми не досягли дуже великих результатів в справі підвищення селянського господарства, а з другого боку—досить значний зріст кількості первісних кооперативів знижує середні цифри, бо багато існує й народжується карлікових товариств. За 1923 рік збільшилася як кількість товариств та колективів, так і членів в них. Почасти це було наслідком того, що с.-г. кооперація приступила до систематичного переведення довготермінового кредиту, відпускаючи переважно с.-г. машини й знаряддя в розсрочку на 2—3 роки.

За перший квартал 24 року кількість членів в с.-г. кооперації по багатьох південних районах, а також на Лівобережжі—збільшилась на 40% , цеб-то зріст більший, ані-ж за весь 23 рік.

С.-г. кооперація має такі досягнення: колгоспи займають $1\frac{1}{2}\%$ посівної площі України, під кооперативними господарствами 50 тис. десятин землі, 2000 прокатних пунктів, 1500 злучних, племенні пункти: 130 породистих корів, 300 свиней, 1400 овець, кооперовано 97 тис. десятин селянського буряківництва, ведеться робота по садівництву, виноградарству, «Сільський Господар» має 11 цукроварень.

І нарешті—кустарно-промислова кооперація, якій надзвичайно на Україні не пощастило. Якраз напередодні міжнароднього кооперативного огляду її центр (Українкустарспілку) було ліквідовано й керування й обслуговування кустарно-промислової кооперації передано до «Сільського Господаря». Треба думати, що це явище тимчасове, бо, як про це було зазначено й на XIII З'їзді РКП,—роботи на селі так багато, що доводиться не ускладняти роботу й організацію с.-г. кооперації, але диференціювати. Кооперування селянського населення в Росії диференціюється по різних напрямках, бо кожна робота вимагає певних, властивих їй, методів підходу до неї й її переведення. Потроху й у нас на Україні

намічається ця лінія. Поки що ми підходимо до неї в порядку дискусії, проте маємо й реальні наслідки, як от «Українцукр» (бурякова, цукрова кооперація).

Отже гадаємо, що в решті решт доведеться виділити й кустарно-промислову кооперацію, коли буде виправлено помилки роботи Україн-кустарспілки,—знову повстане питання про утворення власного центру її.

Зараз кустарів та ремісників по Україні нараховується біля 300 тис., з яких Українкустарспілка кооперувала біля 60%. Представники райпром-союзів свідчать, що за останні місяці ця кількість значно виросла (вдвічі приблизно). Об'єднано їх в 600 товариствах та артілях, які входять членами до 16 райспілок. Де-які надзвичайно мізерні, об'єднують фізичних осіб менше, ані-ж позичково-ощадне товариство (у середньому)¹⁾.

Звичайно, що це з'явище ненормальне й його треба уникнути.

Не можна обминути й того факту, що кустарно-промислова кооперація, не дивлячись на велику роль дрібної промисловости в Союзі Рад-республік, ще й досі не користується тією увагою, якої вона заслуговує.

Так, тільки недавно Держплан Союзу СРР визнав необхідним, аби продукцію й потреби дрібної промисловости було учтено при складанні господарчого плану. Наша імпортна політика ведеться в такий спосіб, що ввозяться речі, які конкурують з кустарними виробництвами. НКФ веде економну боротьбу з кооперованим кустарем і ремісником (бо винайти некооперованого йому важко). Профспілки замість того, аби працювати спільно з кооперацією, допомагати їй, впливати на неї,—теж часто-густо шкодять розвиткові кустарно-промислової кооперації.

Дрібна промисловість уявляє з себе надзвичайно сприятливу сферу для діяльності приватного капіталу. По суті масовий кустар та ремісник закабалені скупщиком і в цьому відношенні ми не бачимо особливої різниці між сучасністю й минулим.

Сам уряд Союзу СРР, в особі т. Рикова (в промові на зборах Всекопромсоюзу), визнав, що «питання кооперації промислової й ремісничої не займають ще того місця, яке належить цій кооперації в нашій політиці».

Крім цих основних галузів²⁾ кооперативної роботи, ми маємо ще цілу низку міжкооперативних організацій, які опираються на периферію споживчої, с.-г. та кустарно-промислової кооперації, допомагаючи, координуючи, здійсненню окремих функцій кооперації в цілому.

Такими центрами являються—фінансовий центр кооперації «Україн-банк», який має і власну периферію в виді агентур і філій; «Укрсель-банк»—завданням якого є організація с.-г. кредиту для селянства й який переводить свою роботу через сільсько-госп. товариства; «Коопстрах»—організація страхової справи в кооперації; «Книгоспілка»—яка переводить спеціально культурно-освітню роботу, видаючи книжки, плакати, ведучи досить широку торгівлю ними, втягуючи до цієї роботи первісні кооперативні організації й вживаючи усіх заходів для найбільшого просунення книжки, друкованого слова до найглухіших закутків України.

¹⁾ Таганрогська спілка—108 фізичних осіб, Запоріжська—164, Кременчуцька—197. Це, правда, цифри на 1 листопаду 23 р., нових немає.

²⁾ Я нічого не кажу про інвалідну кооперацію, бо це по суті є частина кустарно-промислової, і про житлову, яка входить складовою частиною до споживчої.

Я не навожу тут цифр про роботу цих центрів. Стаття несподівано розрослася. Але й простого переліку їх (а кожен з них має певні, більш-менш значні досягнення, кожен з них має що пред'явити у день міжнародного огляду кооперативних досягнень), і цього досить, аби побачити, як кооперація поволі, але рішуче, невмолимо, охоплює життя громадянина Радянської Республіки.

Ми відчуваємо, що перспективи кооперації безмежні. Але при умові, що політична влада й власність на знаряддя виробництва мусять належати пролетаріатові. Тільки тоді перед кооперацією, яка справді стає революційним чинником господарчого життя, відкриваються ці кругозори й ми бачимо в далечині (вже не фантастичній, а дійсній, яку можна зміряти й зважити)—контури дивної будови—соціалізму.

Мрія здійснюється.

Д. НАУМОВ

Ленін як економіст.

ВСТУП

В одній з перших своїх праць зазначав Ленін, що Маркс не лише сполучав у собі властивості вченого й революціонера, але що й ціла його теорія сполучає науковість і діяльну революційність, вказуючи пролетаріатові шлях його визволення. У повній мірі можна прикласти це до самого Леніна. Ціле своє життя, віддавши справі організації робітничого класу й керівництва ним в боротьбі його за комунізм, був Ленін не лише найгеніальнішим революціонером-практиком, проводарем робітничого класу, але й найбільшим марксистом-теоретиком наших днів. До того-ж теорія його сполучається з революційною практикою і разом вони мають спільне завдання, єдину мету—звільнити пролетаріят од гнету капіталістичного. Великого значіння надавав Ленін теоретичній роботі взагалі. На його думку, неможлива є без теорії й справжня революційна боротьба. Але-ж теорія не має бути одірвана від практики, навпаки, має вона освітлювати шлях практичної пролетарської революційної боротьби й обґрунтувати цю практику. «Для нас,—каже Ленін¹⁾,—теорія—це обґрунтування розпочатих дій для певности в них».

Теоретична робота Леніна надзвичайно ріжноманітна. Немає мабуть такої галузі суспільствознавства, до якої не заніс-би Ленін чимало нового, свого. Особливого значіння надавав він питанням економічної теорії й практики.

Оця наша праця й має завдання вяснити основні погляди Леніна, як дослідника економічного устрою Росії кінця минулого сторіччя, погляди його на питання про теорії ринків і надбання й про теорію імперіялізму й соціалістичної революції.

РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В РОСІЇ

I

Ленін вийшов на арену літературної й політичної революційної роботи в 90-х р. р. Основним питанням і водночас питанням практичної революційної боротьби було тоді питання про долю капіталізму в Росії, ц.-т. про сутність економічного устрою Росії тих часів, про шляхи й напрям розвитку економіки Росії. Залежно від розв'язання цього питання вирішувалося й питання про завдання, програм і тактику суспільних класів, і, зокрема, класів, представниками яких уважала себе тодішня соціалістична інтелігенція.

¹⁾ В. И. Ленин. Собрание сочинений, т. XV, стор. 49.

У першій половині 90-х р.р. минулого сторіччя, лишаючися ще «власителями дум» передової частини російського громадянства, почали, однаке, народники губити свої позиції під напором марксистів. Отже, зрозуміло, що з подвоєним роздратуванням продовжують народники полеміку проти марксистів. Але-ж і поміж марксистами чути стало голоси й нотки цілком чужі революційному марксизмові. Завдання Леніна—марксиста-революціонера—з перших же днів його роботи полягало в одночасній боротьбі на двох фронтах: проти народників і проти псевдо-марксистів типу Струве, що, прикрившись шатами марксистської фразеології, викладали буржуазні погляди й теорії. Таку невпинну боротьбу на два фронти провадить Ленін неухильно в усіх його працях цих часів.

Постановка питання. Відповідно до цього в питанні про долю капіталізму в Росії бачимо ми три зовсім різні постановки: народницький підход до питання, підход Струве й ленінську постановку питання.

Народники ставили питання так: Росія—країна економічно-самообутна. Самообутність ця заховується в громадському укладі земельних відносин. Завдяки особливостям аграрного устрою Росії, капіталізм не має глибоких коріннів для свого розвитку. Проте, капіталізм розвивається в Росії, особливо в промисловості. Розвиток цей пояснюється, головним чином, штучним накиданням його згори, неправильною економічною політикою. Таке накидання капіталізму й розвиток його приносить біду, злидні й плюндрування добробуту широких народніх мас. Тому ми (а під словом «ми» розумілося—соціалістична інтелігенція, «критично думаючі особи») маємо шукати для батьківщини «інших шляхів». Ми маємо визнати такий шлях розвитку країни—капіталізм—за невірний, хибний і згубний. Такою була, в загальних рисах, народницька постановка питання. Відповідно до цього й висували народники свою економічну політику, свої практичні заходи, що зводилися, властиво, до підтримки й культивування дрібного виробництва й господарства, до боротьби з розвитком капіталізму й до гальмування цього розвитку. Найулюбленишим прийомом народників у теоретичному обґрунтуванні їхньої точки зору було заперечування капіталістичних відносин у галузі т. з. «народного устрою», ц.-т. в галузі селянського сільського господарства й кустарної промисловости.

Висунута Струве постановка питання була така: ми маємо в Росії низку лишків і пережитків середньовіччя й кріпацтва й поруч із цим ми спостерігаємо швидке зростання й розвиток капіталізму в усіх галузях народного господарства. Що дужче розвивається капіталізм, то дужче й руйнує він рештки кріпацької спадщини. Капіталізм—явище поступове, бо він сприяє розвиткові продукційних сил країни, сприяє тому, щоб Росія з бідної капіталістичної країни перетворилася в багату капіталістичну таку країну. Тому треба як найбільше сприяти розвиткові й успіхові капіталізму. І Струве закінчує свою книгу, скеровану проти народників, «Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России» гаслом: «підемо вчитися до капіталізму».

Всупереч народникам і Струве, т. Ленін ставить питання про долю капіталізму в Росії так: ми спостерігаємо реальні капіталістичні відносини в усіх галузях народного господарства країни. Поруч із цим бачимо ми силу недобитків кріпацької спадщини і лишків середньовіччя. З одного боку, ці лишки затримують природний процес капіталістичного розвитку. З другого боку, розвиток капіталізму неухильно руйнує ці лишки. Напрямок і

тенденції економічного розвитку країни виявилися цілком—це шлях капіталізму. Носієм цього процесу є клас буржуазії. Капіталізм у Росії, на даному шаблі економічного її розвитку, є поступовий, бо розвиток капіталізму означає не лише розвиток продукційних сил, але й зростання протиріччів, властивих капіталізму, розвиток класової самосвідомості пролетаріату, загострення класової боротьби, а це вже є зростання об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалістичної революції. Тому треба організувати робітничий клас і відшукати йому спільника, що разом із ним пішов би на боротьбу за знищення капіталізму й за встановлення комуністичного ладу. І Ленін закінчує одну з перших своїх праць так: «Соціал-демократи звертають цілу свою увагу й усю свою діяльність на клас робітників. Коли передові представники його засвоять ідею наукового соціалізму, ідею про історичну роль російського робітника, коли ці ідеї будуть масово поширені, і коли поміж робітників складуться міцні організації, що перетворять сучасну роз'єднану економічну боротьбу робітників у свідому класову боротьбу—тоді російський робітник, ставши на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе російський пролетаріат (поруч із пролетаріатом інших країн) прямим шляхом одвертої політичної боротьби до переможної комуністичної революції¹⁾».

Оці три різні постановки питання виявляють підход трьох різних суспільних класів до одного й того-ж питання. Народники виявляють погляди дрібної буржуазії, Струве—точку погляду ліберальної великої буржуазії, а Ленін—точку погляду й інтереси революційного пролетаріату.

Відповідно до класової сутності, виявленої в постановці питання, ми бачимо у народників, Струве й Леніна три різні підходи до вивчення економіки Росії. Сам Ленін визначає ці три різні підходи до вивчення економічної дійсності так: народників називає він романтиками, оцінку-ж їхню й критику капіталізму—сентиментальною і романтичною. Підход Струве й його метод досліджування економічної дійсності називає він об'єктивізмом і протиставляє цим двом підходам свій метод—революційний марксистський матеріалізм. Сутність економічного романтизму полягає в тому, що дослідувач, виявивши протирічливість капіталізму, заперечує саме його існування і, замість того, щоб досліджувати справжні відносини й визначити тенденцію їхнього розвитку, романтик ідеалізує те, що, на його думку, має бути; замість казати про те, що є, романтик каже про те, що мусить бути. Тому він боїться взагалі викривати класовий антагонізм всюди, де він має місце; боїться він і класової боротьби й замість боротьби класів мріє він про замирення їх. Він хоче не знищити визиск, а полегшити його. І це випливає з класової сутності його, як представника дрібної буржуазії. Бо народник стоїть на точці зору дрібного виробництва, він бореться за дрібний капітал проти великого.

Дослідувач-об'єктивіст, кажучи про капіталізм під виглядом наукового об'єктивізму, став, в дійсності, апологетом капіталізму. Про різницю між quasi-науковим, об'єктивним досліджуванням дійсності й справжнім науковим марксистським методом сам Ленін каже так: «Об'єктивіст каже про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст же

¹⁾ В. І. Ленін. «Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов», Мск., 1923, стор. 172. Розстрілка в цій цитаті, рівно як і в дальших цитатах, як що це не обумовлено окремо, належить Ленінові.

докладно констатує дану суспільно-економічну формацію і нею викликані антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи потребу даної низки фактів, завжди може перейти на точку погляду апологета цих фактів; матеріяліст викриває класові протиріччя й тим самим визначає свою точку погляду. Об'єктивіст каже про «непереможні історичні тенденції»; матеріяліст каже про той клас, який «керує» загальним економічним ладом, утворюючи такі, приміром., форми протидії інших класів. Таким чином, матеріяліст і послідовніший од об'єктивіста й значно од нього глибше провадить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказівками на неминучість процесу, а вияснює, яка саме суспільно-економічна формація дає напрям цьому процесові, який саме клас визначає цю неминучість»¹⁾.

Дослідник-економіст, марксист не лише викриває класовий антагонізм, властивий даній економічній формації. Дослідникові, що вивчає явища економічного життя, треба вивчати їх у їхньому розвитку, визначати напрям дальшого розвитку економічних відносин. І Ленін у перших же своїх економічних працях надзвичайно майстерньо й уміло вживає марксистського, діалектологічного методу досліду.

Отже, представники й ідеологи трьох різних класів, хоч і вважаючи себе соціялістами, різно ставлять питання, різними методами вивчають економічну дійсність, в якій кожен знаходить різне роз'яснення поставленого питання, і, відповідно до цього, кожен приходить і до різних практичних висновків.

Вивчення економічного устрою Росії базувалося переважно на багатющому статистичному матеріалі земської статистики. Але-ж висновки на підставі цих статистичних відомостей подавалися зовсім різні, залежно від методів оброблення й групування цифрового матеріалу.

Ленін і зазначає, що багато невірних висновків народників пояснюється невірною методологією статистики, тим, що народники оперували переважно «пересічними цифрами», не аналізуючи окремих господарчих властивостей. Надзвичайно пильно й терпляче обробляє й групує Ленін статистичний матеріал з економіки Росії.

Досліджуючи громадсько-економічні відносини в селянському й поміщицькому господарстві, в так званій кустарній промисловості й у машинової індустрії, Ленін докладно вивчає статистичні відомості, що виявляють усі господарські властивості даної галузі господарства, й лише після оброблення й групування статистичного матеріалу за основними господарчими властивостями має Ленін вірну й повну картину нашого економічного устрою. Так, досліджуючи, приміром, економічний устрій нашого села, базується Ленін на статистичних відомостях про кількість живого й мертвого реманенту в різних групах селянських господарств, про вжиток найманої праці й продаж своєї робочої сили, розміри засівної площі, селянські бюджети, то-що, не обмежуючися групуванням цифрових відомостей по наділу, як це звичайно робили народники, бо така відзнака зовсім не виявляє справжніх економічних відносин. Ленін каже: «Обробляючи подворні відомості про селянство, не треба обмежуватися групуванням по наділах. Економічна статистика мусить покласти в основу групування розміри й типи господарства. Відзнаки для поділу таких типів

1) В. І. Ленін. Собрание сочинений, т. II, стор. 65.

треба брати відповідно до місцевих умов і форм хліборобства; як що в умовах екстенсивного зернового господарства можна обмежитися групуванням по засіву (або-ж по робочій худобі), то в інших умовах треба взяти на увагу засів промислових рослин, технічне оброблення сільсько-господарчих продуктів, засів корнеплодів чи кормових трав, молочарство, городництво та інш. Як що селянство сполучає в широких розмірах і хліборобські й промислові заняття, треба тоді комбінувати дві зазначені системи групування, ц.-т. групування по розмірах і типах хліборобства й групування по розмірах і типах «промислів»¹⁾. Не дотримуючися таких основних передумов статистичної методології, дослідник, свідомо чи не-свідомо, перетворюється в буржуазного попихача, та й сама статистика перетворюється в самоціль, у «гру в цифри».

Який же, на погляд Леніна, економічний устрій Росії 90-их р.р.? Досліджуванню цього питання присвячена не лише фундаментальна праця Леніна «Развитие капитализма в России», що є поважним здобутком економічної літератури, а також і низка інших праць Леніна, як «Кустарная перепись 1894—95 г. г. в Пермской губ.», «Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве», «Что такое друзья народа» та інші. Ленін досліджує громадсько-економічні відносини на селі, в поміщицькому господарстві, в дрібній і великій промисловості і в результаті приходять до висновку, що Росія—країна капіталістична. Що правда, ступінь капіталістичного розвитку Росії, особливо в галузі сільського господарства, дуже ще низький, але-ж низький ступінь капіталізму це все-ж-таки не що, як капіталізм. Присутність різко виявлених класів капіталістичного суспільства, як в російському селі, так і в городі, товаровий характер господарства і панування капіталізму в усіх галузях господарства—все це не дає місця сумнівам що-до швидкого поступу Росії по шляху капіталістичного розвитку, і капіталізм цей не є «штучним», як казали народники, а виростає з відносин в російському-ж селі.

Визнання економічної формації тогочасної Росії, як устрою капіталістичного, найбільше викликало заперечення і здивовання з боку народників. Тому Ленін найперше в'яснює, що таке капіталізм і що є критерієм і показником капіталістичної організації тієї чи іншої галузі господарства. Потреба в цьому була ще тому, що народники ототожнювали капіталізм з машиною і індустрією так само, як і за найманого робітника визнавали вони лише зовсім позбавленого засобів виробництва пролетаря, ц.-т. визнавали за капіталізм лише вищу стадію його розвитку, зовсім забуваючи, що, розвиваючися, проходить капіталізм різні стадії. Ленін викриває всю невірність народницького розуміння сутності капіталізму. Він каже: «Треба додати, що в нашій літературі частенько за-надто шаблоново розуміють твердження теорії про те, що капіталізм потребує вільного, безземельного робітника. Це цілком правильно, як основна тенденція, але-ж у хліборобство приходять капіталізм особливо повільно і в надто різноманітних формах. Наділяти сільського робітника землею буває дуже часто в інтересах самих сільських хазяїв і тому тип сільського робітника з наділом є властивий усім капіталістичним країнам»²⁾.

¹⁾ В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», 1908, стор. 60—61.

²⁾ В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», стор. 123.

Ленін встановлює, що капіталізм характеризується двома основними рисами: 1) пануванням товарової продукції, як загальної форми продукції і 2) прийняттям товарової форми не лише продуктом праці, але й робочої, людської сили. Різні ступні розвитку товарової форми робітничої сили й характеризують ступінь розвитку капіталізму. Для визнання капіталістичности даних галузів і видів господарства вистане встановити в них зазначені відзнаки, бо вони винзавають уже низку інших, а саме—економічний антагонізм, класові протиріччя, то-що.

II

Економічний устрій післяреформенного села. Встановивши теоретичну сутність капіталізму, переходить Ленін до вивчення економічного устрою післяреформенного села. І тут, як було вже зазначено, він проробляє велетенську роботу по обробці, класифікації й групуванню величезного статистичного матеріалу, про післяреформене селянське й поміщицьке господарство.

Найбільше характерною рисою економічного устрою села вважає Ленін розклад селянства, чи «раскрестьянование». Сутність цього розкладу полягає в тому, що селянство, як ціле, як клас, руйнується, перестає існувати. Натомість з'являються зовсім нові типи сільського населення, типи характерні для капіталістичного суспільства: сільська буржуазія (у нас, переважно дрібна) і сільський пролетаріят. Селянство, як ціле, як клас, є характерне для докапіталістичного суспільства, феодального чи кріпацького. Представниками докапіталістичного селянства є, так зване, «середнє селянство». Середнє селянство й характеризується пануванням натурального господарства й, зрозуміло, незначним зв'язком з ринком. Оце середнє селянство є основою системи одробітку, що панувала в той час в поміщицькому господарстві де-яких районів Росії. Система одробітку—оброблення селянами власним реманентом поміщицької землі чи то в покриття своїх боргів поміщикам, чи то (що траплялося не дуже часто) за гроші—мала характер кабальної, глутайської умови й була пережитком кріпацтва. Зрозуміло, що система одробітку відбилася, базувалася виключно на середньому селянстві, бо селянська біднота не володіє потрібним реманентом, а сільська буржуазія не потребувала поміщика. Однак Ленін зазначає, що розклад селянства неминуче мусить привести до зникнення середнього селянина, і в цьому величезне має значіння розвиток сільсько-господарської техніки. Так, Ленін каже: «Систематичний ужиток машин у сільському господарстві з подібною-ж неминучістю витісняє патріархального «середнього» селянина, з якою паровий ткацький верстат витісняє ручного ткача-кустаря»¹). Господарство середнього селянина дуже нестійке загалом: кожен неврожай викидає величезні маси середнього селянства в лави селянського пролетаріату. Та навіть і в урожайні роки оце середнє селянство господарює лише завдяки позичкам і т. инш. Тенденція розвитку відносин на селі така, що величезна більшість цього докапіталістичного суспільного шару, патріархального селянства, перетворюється в сільських пролетарів чи напівпролетарів, а незначній меншості вдається перейти до вищої групи сільської буржуазії.

1) В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», стор. 166.

Сільською буржуазією вважає Ленін селян, розміри господарства яких більші за робочу силу сім'ї, що викликає потребу користуватися працею наймитів і поденних робітників. Господарство цих селян не лише товарове, але частенько в ньому сполучається торговельне хліборобство з торгово-промисловими підприємствами. Ці селяне орендують землі у поміщиків і бідняків виключно для продукування хліба на ринок. Таким чином, заможній селянин—це не лише «куркуль», глитаї, жмикрут, як називали його народники, але й у значній мірі капіталістичний підприємець. Отже виходить, що маємо ми справу не лише з маєтковою нерівністю, і не лише з присутністю торговельного й лихварського капіталу, але й капітал виявляє себе в хліборобській продукції. Цей капіталіст-підприємець починає вживати сільсько-господарські машини й загалом переходить до більше раціонального господарювання, продукуючи переважно крам (товар). Таке господарство спеціалізується, звичайно, на виробництві одного якогось риночного продукту, пристосовуючи до виробу його й усі інші боки сільсько-господарчої продукції.

Численністю своєю рівна сільська буржуазія не більше, як однієї п'ятій частині всіх селянських дворів, але-ж значіння її в загальному селянському сільському господарстві таке, що робить її паном післяреформеного села.

Протилежний тип сільського населення—клас сільських найманих робітників. До сільського пролетаріату треба віднести не лише зовсім безземельних і безреманентних, але й цілу селянську бідноту, головним джерелом існування якої є продаж своєї робочої сили. Сюди належать наймити, поденні робітники, чорноробочі й усі інші сільські робітники, що хоч і мають наділ, але-ж життєвий рівень яких надзвичайно низький, і малий розмір господарства яких підтримується лише завдяки продажу своєї робочої сили. «До представників сільського пролетаріату, — каже Ленін, — треба віднести не менше половини всього числа селянських дворів (що відповідає приблизно $\frac{4}{10}$ всього населення, ц.-т. всіх селян, що не мають коней, й більшість тих, що мають одного коня)»¹⁾.

Оці капіталістичні відносини на селі й різко виявлена класова структура сільського населення виникає й розвивається на ґрунті товарного характеру селянського господарства. Цей процес, що його спостерігаємо в селянському господарстві, підтверджує основне положення, встановлене теоретичною марксівською економією про перетворення товарного виробництва у товарово-капіталістичне. Цей процес, після Леніна, йде так: «Дрібних продуцентів сполучає й підпорядковує собі ринок. З обміну продуктів складається влада грошей, за перетворенням хліборобського продукту в гроші йде й перетворення в гроші робочої сили. Товарове виробництво стає капіталістичним виробництвом»²⁾.

Таким чином, на підставі всебічного аналізу економічних відносин в селянському господарстві приходять Ленін до висновку, що економічний устрій його—дрібно-буржуазний, з певно виявленими тенденціями й напрямом капіталістичного розвитку. Цей розвиток гальмується рештками середньовіччя, що гнітить селянство. Сюди треба віднести верстову замкнутість селянських громад, кругову поруку, значні податки на селянську

¹⁾ В. І. Ленін. «Развитие капитализма в России», стор. 122—123.

²⁾ В. І. Ленін. «Аграрная программа с.-д. в первой русской революции 1905—07 гг.», стор. 94.

землю, відсутність вільної мобілізації селянських земель, волі пересування, то-що. Усе це—пережитки кріпацького ладу і, затримуючи суспільний розвиток, воно зовсім не охороняє селянство від розкладу. Треба, однак, зазначити, що, кажучи про розшарування селянства на класи капіталістичного суспільства й маючи економічний устрій села, як устрій дрібно-буржуазний, Ленін мав головним чином на увазі напрямок і тенденції економічного розвитку, бо, на його думку, основним завданням кожного дослідника аграрного устрою Росії є «встановлення основних відомостей для характеристики класової сутності аграрних відносин. І лише потім, після в'ясування з якими саме класами й яким напрямком розвитку маємо справу, можна балакати про окремі питання, про теми розвитку, про ту або-ж іншу зміну напряму»¹⁾. Для в'ясування цього основного питання й мусів Ленін, як і зазначає сам²⁾, абстрагувати фактори, що гальмують розклад селянства. Перенести вагу досліду на питання про тенденції й напрямки розвитку економічного устрою примушують Леніна не лише методологічні міркування, але й міркування практичні—боротьба з народниками, що заперечували не лише присутність капіталістичних відносин на селі, але й можливість їхнього розвитку. Ленін не раз підкреслював, що селянство, завдяки тягареві лишків кріпацтва, може й мусить виступати проти поміщиків, як ціле, як клас. І про таке подвійне, протирічиве становище селянства в Росії, що виступає, як клас, проти поміщиків і в той же час є розшароване на класи капіталістичного суспільства, класи, між якими провадиться неминуча класова боротьба—згадував Ленін не лише після революції р. 1905 під впливом аграрних виступів селянства. Таке подвійне становище селянства добачав Ленін ще в 90-х р.р. Так, в брошурі його «Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов», написаної ним р. 1894, в брошурі, де він каже про класове розшарування селянства, про буржуазний устрій на селі, висуває Ленін програм експропріації поміщицької землі й наділення нею селян, ц.-т. заход розрахований на розв'язання земельного питання для цілого селянства, як класу. Так, Ленін каже: «І соціал-демократи будуть найбільше енергійно настоювати на негайному звороті селянам пограбованої в них землі, на повній експропріації поміщицького землеволодіння—цієї опори кріпацьких установ і традицій. Цей останній пункт, що відповідає націоналізації землі, не має в собі нічого соціалістичного, бо фермерські відносини, що складаються вже в нас, ще швидче й пишніше розквітнуть при цьому, але-ж цей пункт є дуже важливий в значінні демократичному, як справжній заход для остаточної перемоги над благородними поміщиками»³⁾.

Ми бачимо, таким чином, в одній з перших праць Леніна програм розв'язання аграрного питання в Росії, згодом сформульований ним в таких словах: «З селянством (розстрілка наша. Н. Д.) до кінця буржуазно-демократичної революції».

Поміщицьке господарство. Вияснивши устрій селянського господарства, переходить Ленін до розгляду основних рис поміщицького господарства. І в поміщицькому господарстві, як і в селянському, зазначає

¹⁾ В. И. Ленин. «Собрание сочинений», т. IX, стор. 668.

²⁾ Див. «Развитие капитализма в России», стор. 130.

³⁾ В. И. Ленин. «Что такое друзья народа и как они воюют против социал-демократов», стор. 161.

Ленін присутність капіталістичних і докапіталістичних елементів і форм, при чому в одних районах переважає капіталістична система поміщицького господарства, згрунтована на вільнонайманій праці й обробленні землі реманентом поміщика, в інших—система одробітку, збудована на обробленні поміщицької землі селянським реманентом, як це було й за кріпацьких часів. Перша система переважає головним чином в нечорноземній смузі. У низці губернь обидві ці системи переплітаються між собою й уживаються то одна, то інша, відповідно до характеру господарчих робіт.

Падіння системи одробітку й заміна її капіталістичною іде рівнобіжно з процесом розкладу селянства, але-ж на це падіння впливає й низка інших факторів, і тому темп розвитку капіталізму й витіснення докапіталістичних форм у поміщицькому господарстві йде значно швидче, ніж у селянському. Пояснюється це тим, що поміщицьке господарство—товарове цілком під той час, як серед селян маємо ще й натуральне господарство, не зв'язане з ринком. Продукуючи головним чином на ринок з його конкуренцією, поміщики зацікавлені в точному підвищенні продукційности праці, у вжиткові сільсько-господарчих машин, в розвитку й у культивуванні спеціальних культур і технічних рослин, а все це вимагає переходу до капіталістичної системи, що забезпечує найбільше раціональне господарювання й найбільше прибутків. Поруч із цим спостерігаємо ми в поміщицькому господарстві й швидкий розвиток промислово-капіталістичних підприємств для технічної обробки сільсько-господарчих продуктів, як цукроварні, гуральні, то-що. Значне капіталістичне хліборобство викликало нове явище, відоме під назвою «хліборобського одходу». Такий одход, чи масове пересування сільсько-господарських найманих робітників помічаємо, переважно, з чорноземної смуги, де переважає «напіввільна» праця у вигляді одробітків, у південні губернії, де найбільше розвинений хліборобський капіталізм. Загальне число мандрівних сільсько-господарських робітників приймає Ленін в сумі два з лишком мільйони душ, що складає в той час величезну армію сільських пролетарів. Великий хліборобський капіталізм загострює й виявляє, таким чином, класові протиріччя серед хліборобського населення. Як що в селянському господарстві користування найманою працею має ще часто-густо характер патріархально-сімейних відносин між господарем і найманим робітником, то в поміщицькому господарстві дійсна сутність економічних відносин є ясною, зрозумілою для кожного.

Якою-ж є роля й значіння хліборобського капіталізму? Підкреслюючи властиві йому, як і кожному капіталізмові загалом, глибокі протиріччя, Ленін зазначає під той же час і прогресивну історичну ролю капіталізму в хліборобстві. Ця прогресивна роля на даному ступні розвитку полягає в тому, що капіталізм призвів до значного перетворення слабої до того часу хліборобської техніки й до розвитку продукційних сил; капіталізм створив у Росії велике хліборобське виробництво, збудоване на вживанні машин і широкому поділі праці, капіталізм у хліборобстві руйнує всі підстави особистої залежності хлібороба, залежність, що залишилася ще з часів кріпацтва.

Хліборобський капіталізм не лише руйнує патріархально-сільські відносини, але й сприяє зросту політичної й класової свідомості й виявляє потребу сільської бідноти революційно боротися з абсолютизмом і реакцією загалом, а це вже є запорукою спілки робітничого класу з сільським

пролетаріатом. Доводячи потребу робітничої боротьби з абсолютизмом і кріпацькими установами, Ленін каже: «Робітники мусять знати, що, не скинувши цих стовпів реакції, вони не матимуть зовсім змоги успішно боротися з буржуазією, бо в разі існування їх сільський пролетаріят, підтримка якого є конечною умовою перемоги робітничого класу, ніколи не зможе вибитися зі становища забитого, затурканого люду, здатного лише на тупий одчай, а не на свідомий і стійкий протест і боротьбу»¹⁾.

III

Економічна структура російської промисловості 90-их р. р. Переходячи до досліджування економічного устрою нашої промисловості, аналізує Ленін всі форми промисловості післяреформеної Росії, починаючи від найбільше примітивних і кінчаючи найбільше розвиненими галузями машинової індустрії. І тут Ленінові найперше треба було розбити низку помилкових теоретичних положень і тверджень народників, установити методологічно-правдивий підход до вивчення дійсного устрою промисловості.

Кажучи про нашу промисловість, народники протиставили кустарну промисловість, яку вони визначали, як «народне виробництво», промисловості фабрично-заводській, що характеризується «штучним», капіталістичним розвитком. Ленін вияснює, що з погляду економічної теорії саме вже поняття «кустарна промисловість», з тим змістом, який в нього вкладали народницькі статистики й економісти, зовсім не придатне для наукового дослідника. Під це поняття підводили в дійсності народницькі економісти й статистики зовсім різнородні форми промисловості, «починаючи від хатніх промислів і ремісництва й кінчаючи найманою працею у дуже значних мануфактурах». Хоча народники й запевняли, що під кустарною промисловістю розуміють вони ті промисли, де «праці належать знаряддя й матеріали виробництва й разом з тим усі наслідки праці в формі продуктів виробництва», ц.-т. висловлюючися встановленими в теоретичній економії термінами,—промисли, що характеризуються економічною самостійністю продуцентів і виробництвом на широкий ринок. Але-ж, у дійсності, як зазначає Ленін, на підставі відомостей пермського кустарного перепису р. р. 1894—95, статистики й економісти не додержуються цієї відзнаки і під назвою «кустарної промисловості» групують зовсім різнородні форми промисловості. Ленін так характеризує матеріали пермського кустарного перепису р.р. 1894—95. «Сюди (в поняття «кустарництва», Н. Д.) увійшли й патріархальні ремісники, що виконують замовлення споживачів з їхнього-ж (споживачів) матеріалу і дістають нагороду іноді натурою, іноді грошми. Окрім того, увійшли сюди представники зовсім іншої форми промисловості—дрібні товарові продуценти, що працюють зі своєю сім'єю. Сюди увійшли й власники капіталістичних майстерень з найманими робітниками і ці наймані робітники, число яких досягає кількох десятків на підприємство. Сюди увійшли підприємці-мануфактуристи зі значним капіталом, що панують над цілою системою детальних майстерень. Сюди увійшли й хатні робітники, що працюють на капіталістів.

¹⁾ В. И. Ленин. «Что такое друзья народа», стор. 163.

Під усіма цими поділами «кустарями» вважались однаково й хлібороби й нехлібороби, й селяне й міщане. Така плутанина—це зовсім не особливість даного дослідження про пермських кустарів. Зовсім ні. Вона повторюється в сюди й завжди, коли й де балакають чи пишуть про «кустарну промисловість»¹⁾.

Замість поділу нашої промисловості на кустарну й фабрично-заводську Ленін досліджує й класифікує форми нашої промисловості відповідно до загальноновстановлених в економічній літературі форм промисловості. Він одріжняє докапіталістичні форми промисловості й промисловість капіталістичну. До першої належить: 1) хатня промисловість, 2) ремісництво і 3) дрібні селянські промисли, що характеризуються простим товарним виробництвом. До промисловості, організованої на капіталістичних основах, він односить: 1) хатню систему капіталістичного виробництва, 2) мануфактуру й 3) велику машинну індустрію.

Росія з її великою територією, неоднаковим рівнем економічного розвитку різних її районів і одночасним існуванням найбільше примітивних форм промисловості, поруч із високорозвиненими капіталістичними—характеризується присутністю в ній усіх перелічених форм. Часто густо переплітаються між собою капіталістичні й докапіталістичні форми, що найчастіше має місце в дрібних селянських промислах.

Що-ж до хатньої промисловості, ц.-т. оброблення сировини в господарстві, що здобуває цю сировину, то ця форма є неминучим супутником дрібного сільського господарства. Промисл нерозривно зв'язаний тут із хліборобством і це є однією з основних рис натурального господарства. Ця форма промисловості, як натуральне господарство, загалом зустрічається в Росії дуже часто, однак, як зазначає Ленін, переважаючою вона є в рідких захолусних місцевостях, як, приміром, Сибір. В Європейській же Росії, де процес розкладу селянства пішов уже дуже далеко, і де сільське господарство є переважно товарове, хатня промисловість не грає майже ніякої ролі і під впливом розвитку хліборобського капіталізму швидко зникає.

Ремісництво чи виробництво безпосередньо на споживача-замовця розвинуто як у місті, так і на селі. Не маючи докладних статистичних відомостей про ремісництво (бо статистика як земська, так і офіційна фабрично-заводська або-ж зовсім не відокремлювала в особливу рубрику цю форму промисловості, або-ж залучала до числа ремісників і найманих будівельних робітників), важно встановити, наскільки воно поширене у нас. Однак, на підставі відомостей пермського кустарного перепису, Ленін приходить до висновку, що число сільських ремісників складає коло 1% всього селянського населення, ц.-т. дуже незначний відсоток, рівняючи його з числом сільських кустарів і напівпролетарів.

Що-ж до міського ремісництва, то, як відомо, воно не досягало в Росії, за винятком де-яких районів, більш-менш значного розвитку, навіть в добу найбільшого розцвіту ремісництва.

Тенденція розвитку ремісництва в умовах зростання капіталізму йде по шляхові перетворення ремісника в товаропродуцента, в продуцента на ринок.

Досить поширеними були в Росії у 90-их р. р. дрібні селянські промисли.

1) В. И. Ленин. Собрание сочинений, т. II, стор. 447—448.

На поширенні їхньому й базувалися твердження народників про особливий устрій «народного виробництва» й про швидкий зріст у після-реформеюній Росії, не великого, а дрібного виробництва. Ця остання обставина, на думку народників, і була одним із основних «запереченнів» марксизму в Росії.

Аналізуючи відомості про кустарні промисли в Московській губернії, Ленін доводить, що зріст дрібних селянських промислів зв'язаний з поширенням суспільного поділу праці, з розкладом селянства, ц.-т. факт, що його констатують народники, доводить не особливу самотність російського економічного устрою, а, навпаки, що капіталізм у Росії швидко розвивається й приходить на село. Розклад селянства означає занепад натурального сільського господарства; промисловість відокремлюється від хліборобства. Створення сільської буржуазії і сільського пролетаріату збільшує попит на продукти промисловости, що дає привід до виникнення нових промислів. Таким чином, усе нові й нові галузі підготовлюються до поступового захоплення їх капіталізмом. Що-ж до економічного устрою цих селянських промислів, то він уявляє з себе типовий дрібнобуржуазний устрій. Такий висновок Леніна базується на аналізі відомостів про кустарів Московської і Пермської губернь.

Групуючи відомості про кустарів Московської губернії по різних господарчих відзнаках, склав Ленін таблицю, що наочно ілюструє це положення. Виявляється, отже, що більша половина всіх кустарів користується найманою працею, причому в міру переходу від дрібних підприємств до більших роля найманої праці зростає. Це доводить неправдивість народницьких тверджень, що в кустарній промисловості переважають дрібні підприємства з сімейними робітниками і що до найманої праці звертаються «кустари» не за-ради зисків, а виключно для «доповнення» сімейної праці. В дійсності-ж, факти доводять інше—серед дрібних промисловців, рівнобіжно з збільшенням числа сімейних робітників збільшується й користування найманою працею. Зводячи ці факти, Ленін встановлює загальний закон розвитку дрібних промислів, кажучи, що й «сімейна кооперація є, таким чином, основою капіталістичної кооперації»¹⁾.

Однак в найбільших «кустарних» підприємствах, що в дійсності є капіталістичними заводами, роля сімейної праці зовсім незначна.

Дрібні крамопродуценти, як і селянство загалом, диференціюються на «міцних» хазяїв, що стають підприємцями, і найманих робітників, що зберігають лише зверхність економічної незалежності. Поскільки дрібний промисловий продуцент, не звертаючися до найманої праці, продовжує ще дійсно бути самостійним, то це можливо, як і в хліборобстві, лише завдяки його низькому життєвому рівневі.

Розклад дрібних крамопродуцентів викликає появу особливих скупщиків і панування торговельного капіталу. Ці скупщики виходять з самих же дрібних продуцентів. Цей процес є неминучим супутником розвитку торговельного господарства. В міру поширення ринку дрібний крамопродуцент стає непристосованим до нього, бо масовий збут має перевагу перед дрібним, і залежно від цього продуцент стає залежним від скупщика, що по капіталістичному організовує збут.

¹⁾ В. И. Ленин—«Развитие капитализма в России», стор. 268.

Ленін наводить яскравий приклад того, як з-поміж самих же продуцентів виходять скупщики, представники торговельного капіталу, приклад, узятий з кустарного промислу в Московській губернії. У дрібних промислах торговельний капітал набирає найрізноманітніших форм, починаючи від звичайної купівлі скупщиком (що часто-густо є власником великої майстерні) виробів дрібних продуцентів, і кінчаючи вищою його формою, коли скупщик постачає продуцентів сировиною, що його обробляють вони вдома за певну платню. Дрібне виробництво перетворюється тут у хатню систему великого капіталістичного виробництва. Ця система найбільше зв'язана з мануфактурною стадією капіталізму, але-ж початок свій бере вона від дрібних селянських промислів, і переважна частина т. з. кустарних промислів є в дійсності хатньою системою капіталістичного виробництва. І це цілком погоджується з фактом, установленим відомостями російської економічної дійсності, що розвиток кустарних промислів передбачає попередній товарний обіг, що досягає вже широкого поширення.

Переходячи до характеристики хатньої системи великого капіталістичного виробництва, зазначає Ленін такі основні її риси: вона викликає силу посередників між капіталістами-підприємцями й безпосередніми продуцентами. Викликано це розкиданістю численних робітників і неможливістю підприємцеві безпосередньо постачати сировиною тисячі окремих робітників і розраховуватися з ними. Маємо, таким чином, подвійний визиск продуценту: з боку підприємця й з боку скупщика. Ця система зв'язана, окрім того, з надзвичайно важкими умовами праці: антигігієнічними умовами роботи, неможливим збільшенням робочого дня й зниженням життєвого рівня робітника. Ця система характеризується нечуванним визиском жіночої й дитячої праці й поширенням різних форм особистої залежності. Ленін пояснює поширення цієї форми промисловості в після-реформенній Росії, з одного боку, рештками кріпацтва: неможливістю вільного пересування селян, верствою замкнутості селянської громади—усе це прив'язує селян до свого села й змушує їх погоджуватися на найгірші форми визиску. З другого-ж боку, ця система зв'язана з розкладом селянства, «Широке поширення хатньої роботи,—каже Ленін,—передбачає дві умови: 1) присутність масового сільського пролетаріату, що змушений продавати свою робочу силу й до того дешево продавати; 2) присутність добре знайомих з місцевими умовами замовників селян, що могли би взяти на себе роль агентів для розподілу роботи»¹⁾.

Як що економічна організація низки «кустарних» промислів є не що інше, як хатня система капіталістичного виробництва, то низка інших «кустарних» же промислів характеризується іншою формою капіталізму, мануфактурною його стадією. Мануфактура спільна з дрібними промислами в тому відношенні, що й їхньою основою є ручна техніка, але-ж, з другого боку, вона характеризується широким поділом праці, плануванням великого капіталу, великих підприємств з найманими робітниками. Ці мануфактури зосереджені в Росії переважно в хліборобських центрах, містах чи селах промислового типу, а навколо цих центрів розкидані хліборобські села, мешканці яких займаються і хліборобством і промислами. Цей зв'язок промислових робітників з хліборобством є характерний для мануфактурної

1) В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», стор. 352.

стадії капіталізму загалом і спостерігаємо його й на заході. Пояснити існування цього зв'язку найлегше в Росії, де низка незруйнованих ще середньовічних установ гальмує процес відокремлення промислового робітника від хліборобства.

Ленін перший в нашій економічній літературі висловив думку про мануфактурну стадію організації низки наших «кустарних» промислів і до такого твердження долучає наслідки докладного вивчення економічного устрою цих промислів. Отже, на підставі відомостей кустарного перепису в Пермській губернії про організацію чоботарського промислу в Красноуфімському повіті, Ленін каже: «Тепер ми можемо з потрібною ясністю уявити собі економічну організацію чоботарського промислу і багатьох інших, зв'язаних з ним «кустарних промислів». Це не що інше, як відділи великих капіталістичних майстерень («фабрик» — по термінології нашої офіційної статистики), не що інше, як часткові операції великих капіталістичних операцій по чинбарству. Підприємці в широких розмірах організували купівлю матеріалу, заснували заводи для вироблення шкір і запровадили цілу систему дальшого перероблення шкіри — систему, основу на поділі праці (як умові технічній) і на найманій праці (як умові економічній): вони провадять одні операції в своїх майстернях (крайня взуття), інші операції провадять «кустари», що працюють на них; підприємці визначають розмір виробництва, розмір здільної платні, види товару до виготовлення і кількість виробів кожного виду. Вони-ж організували гуртовий збут продукту. Очевидно, що по науковій термінології — це одна капіталістична мануфактура, що переходить уже почасти у вищу форму, у фабрику (в тій мірі саме, в якій у виробництві вживають машини й систему машин: великі чинбарні мають парові двигуни). Виділяти де-які частини цієї мануфактури в особливу «кустарну» форму виробництва є очевидним безглуздом, що затушовує основний факт панування найманої праці і підпорядкованості цілого шкіряного й чоботарського виробництва великому капіталу»¹⁾.

Усі ці промисли, як ткацькі, деревообробні, чинбарські, павлівські промисли по обробленню металів і т. п. і т. інш. характеризуються тим, що на чолі їх стоїть одне чи кілька значних підприємств, типових капіталістичних мануфактур. Поруч із ними існує чимало дрібних підприємств, залежних од великих, бо вони працюють на них. По більшості ці дрібні «кустари» — це «детальні» робітники, прикуті до одної якоїсь операції і виконують якусь часткову роботу в загальному процесі виготовлення даного продукту. З рук цих детальних робітників виходить часточка продукту, що сама по собі не має зовсім споживчої цінності. Усі ці дрібні «кустари» — це в дійсності наймані робітники, хоча часто-густо таке їхнє становище затуляється низкою інших форм визиску, зокрема тим, що підприємець, промисловий капіталіст частенько виступає (відносно дрібних продуцентів) в ролі скупщика, ц.-т. сполучає в собі й риси промислового та торговельного капіталіста. Це й викликає таке значне поширення, поруч зі мануфактурною стадією капіталізму, хатньої системи капіталістичного виробництва. Таке зростання дрібних підприємств навколо великих означає не більшу життєздатність «народного виробництва», як гадають народники, а лише те, що ці дрібні підприємства є свого роду «зовнішні

1) В. И. Ленин. Собрание сочинений, т. II, стор. 440—441.

відділи мануфактури», при чому звязком між ними буває переважно торговельний капітал.

Таким чином, всебічний аналіз виробничих відносин в нашій кустарній промисловості, відносин, ілюстрованих багатючим статистичним матеріалом, приводить Леніна до висновку, що, так званий, «народний устрій» нашої кустарної промисловості, що, на думку народників, є протиріччям капіталізму, в дійсності характеризується саме капіталізмом. Що правда, капіталізм цей ще не дуже розвинений, перебуває він лише в початкових стадіях, але-ж це шлях загального капіталістичного розвитку і твердження народників про «можливість інших шляхів для батьківщини» є ніщо інше, як романтичні мрії дрібного буржуа.

Висновки Леніна про капіталістичну організацію більшості кустарних промислів, згрунтовані на величезному вивченому ним матеріалі, цілком підтверджують правдивість їхньої характеристики, висловленої ним ще р. 1894 в «Друзьях народа», характеристики, що є висновком з фактів невеличкого числа промислів, вивчених тоді Леніним. Висуваючи тоді-ж саму тезу, що наша кустарна промисловість організована переважно по капіталістичному, Ленін каже: «На ділі організація наших кустарних народніх» промислів дає чудову ілюстрацію до загальної історії розвитку капіталізму. Вона наочно доводить нам виникнення, зародок його, приміром, у формі простої кооперації (найвища форма в гончарній промисловості), показує далі, як «збереження», зібрані завдяки товаровому господарству, в руках окремих осіб, стають капіталом, монополізуючи на початку збут (скупщики й торговці) завдяки тому, що лише власники цих «збережень» мають потрібні для гуртового продажу засоби, що дають можливість заждати з реалізацією товару на далеких ринках. Ця організація доводить далі, як торговельний капітал підпорядковує собі багатьох продуцентів і організує капіталістичну мануфактуру, капіталістичну хатню систему великого виробництва, як, нарешті, збільшення ринку, збільшення конкуренції викликає удосконалення техніки, як цей торговельний капітал стає індустріальним і організує велике машинове виробництво¹⁾.

Машинова індустрія. Вивчаючи економічний устрій села, користувався Ленін, головним чином, відомостями земської статистики. Вивчаючи-ж машинову промисловість, головним джерелом статистичних відомостей були виключно офіційні справочники й збірники різних відомостей переважно міністерства фінансів. І як що, як бачили ми, мусів Ленін обробляти по інших відзнаках і методах відомості земської статистики, то значно більшу, велетенську роботу довелося йому проробляти з відомостями фабрично-заводської статистики для того, щоб виявити справжні процеси, що відбуваються в нашій великій промисловості й вірно визначити тенденції її розвитку.

Докладно вивчаючи статистичні матеріали нашої фабрично-заводської промисловості, Ленін встановлює, що саме поняття «фабрично-заводська промисловість» не визначено й не вияснено в російській статистиці. В рубрику фабрик і заводів записані підприємства то вважаючи на число робітників, то на вживання машин, то, нарешті, й зовсім не зважаючи на якісь економічні відзнаки. При такому стані статистичного матеріалу, та ще й в умовах некритичного до нього відношення, не важко було

¹⁾ В. И. Ленин. «Что такое друзья народа», стор. 92.

збудувати які завгодно теорії: теорію відносного зменшення фабричного пролетаріату, рівняючи зі зростом цілого населення, яку теорію уперто висувала й боронила група народників, теорію зменшення загального числа фабрик, яку висував Н. А. Коришев і подібні-ж «теорії».

При такому стані фабричнозаводської статистики найперше треба було-б зробити висновки на підставі тих або інших відомостей, зваживши, однак, на те, що ці відомості не зовсім правдиві, що вони потребують виправок, потребують порівняння з іншими відомостями—коротко кажучи, потребують критичної оцінки.

Вивчаючи відомості про рух робітників по великих капіталістичних підприємствах і критично обробляючи відповідний статистичний матеріал, Ленін доводить, що всупереч твердженню народників число робітників великої капіталістичної промисловости збільшується не лише значніше, ані-ж поступає збільшення цілого населення, але навіть швидче, ніж збільшення міського населення. Так, за період 1865—1890 р.р., цеб-то за 25 років, число робітників, на великих капіталістичних підприємствах збільшилося з 706 тисяч до 1,432 тисяч, цеб-то більше, як удвічі, під той час, як міське населення б. Європейської Росії збільшилося за період 1863—1897 р.р., ц.-т. за 34 роки, з 6,1 мільйонів до 12,0 мільйонів душ, ц.-т. трохи менше, як удвічі, протягом більшого часу, і ця обставина свідчить, що велика промисловість розвивається значно швидче дрібної й що вона відтягає все значніші кадри робітників од хліборобства й дрібних промислів.

Швидке збільшення великої промисловости ілюструється й відомостями про парові двигуни. За період 1875—1892 р.р. число парових двигунів по числу сил збільшилося по всій Росії втричі, число-ж парових машин збільшилося вдвічі. Оці цифри свідчать не лише за розвиток машинової індустрії, але й доводять, що процес концентрації виробництва поступає значно швидче, що найбільше розвивається велика машинова індустрія.

Класифікуючи великі фабрики на три групи: 1) з числом робітників од 100 до 50 душ, 2) з числом робітників до 1000 душ, 3) в 1000 душ і більше, Ленін і склав надзвичайно виразну таблицю, що показує збільшення великих підприємств загалом, особливо-ж швидкий зріст найбільших фабрик.

Отже зріст фабрик усіх трьох зазначених груп викладається в такій таблиці:

Групи фабрик по числу робітників	1866 р.	1879 р.	1890 р.
1) з 100 до 499 роб.	512	641	712
2) » 500 » 999 роб.	90	130	140
3) » 1000 і більше роб.	42	81	99
Р а з о м . . .	644	852	951

Як що умовитися, що число фабрик 1866 р. буде рівне в кожній окремій групі 100, то загальний зріст великих фабрик за згаданий час можна викласти у відношенні 100:132:147. Зріст же фабрик по окремих групах характеризується такими відношеннями:

- 1 група—100 : 125 : 139
- 2 група—100 : 144 : 156
- 3 група—100 : 193 : 236

ц.-т.—що більші фабрики, то швидче й зростає число їх, що свідчить за концентрацію виробництва.

Подібний же висновок матимемо, як що порівняємо ці групи фабрик по сумі виробництва й по загальному числу робітників, відомості про яких подає Ленін у своїй таблиці.

Аналогічну таблицю склав Ленін для іншого періоду 1879, 1890, 1894—95 р.р. й подав у ній подібну-ж картину.

Як що перейти до перегляду окремих галузів нашої великої промисловости, то темп загального розвитку цих галузів і процес концентрації виробництва буде значно швидчий. Справді, як що розглянути відомості про гірну промисловість, то матимемо таку картину. В Росії виплавка чавуну збільшилася втричі за 10 років (1886—1896 р.р.) під той час, як у Франції досягнуто такого-ж відношення за 28 років, в Англії за 22 роки. Розвиток гірної промисловости в Росії поступає швидче, ніж у країнах Західної Європи, почасти навіть швидче, ніж у Сполучених Штатах П. А.

У зв'язку з цим формулює Ленін загальний закон, кажучи, що «розвиток капіталізму в молодих країнах значно прискорюється прикладом і допомогою інших країн»¹⁾.

Цей закон, встановлений Леніним на підставі тенденцій, що тоді тільки-но вимальовувалися, блискуче був підтверджений усім дальшим ходом економічного розвитку молодих країн, в їхньому числі й Росії.

Цим законом уже в 90-их р.р. Ленін надзвичайно передбачливо формулював по суті те положення, що російський робітник, завдяки швидкому зростові великої промисловости, інтенсивности концентрації виробництва, дуже скоро буде одним з найбільше передових революційних загонів світового пролетаріату, що блискуче було підтверджено трьома російськими революціями.

Відомості про зріст гірної промисловости в Росії підтверджують і те основне теоретичне положення, що під час розвитку капіталістичного суспільства ті галузі промисловости, що продукують засоби виробництва, зростають швидче, ніж ті галузі, що виробляють предмети особистого споживання, ця-ж обставина дуже важлива для зрозуміння проблеми надбання.

Що-ж до територіяльного розташування машинової індустрії та концентрації її по окремих районах, то особливістю Росії є те, що фабричними центрами є не лише міста, але й села. Пояснюється це тим, що по містах великі фабрики не завжди знаходять потрібне число робочих рук, особливо-ж дешевих. Збіднілим селянам, не вважаючи на крайню потребу, з-за верстової замкнутости й важких умов виходу з громади дуже важко буває йти до міста, на фабрику. Розташування низки великих фабрик і заводів на селі, з одного боку, забезпечує на де-який час капіталістам дешеву робочу силу, а з другої—революціонує сільські відносини, заносить на село нічим не замасковану класову боротьбу.

Вплив решток кріпацтва на нашу велику промисловість позначився й на іншому, надзвичайно важливому явищі нашого економічного розвитку. Протилежність одночасного існування найбільше передових форм капіталістичної промисловости з напівсередньовічними формами у хліборобстві примушує великий російський капітал в умовах значної нашої

1) В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», стор. 386.

території до колонізації окраїн, до експансії. Така можливість розвитку в ширину задержує почасти розвиток капіталізму в глибину. У цьому положенні зазначені Леніном передумови нашого російського імперіалізму й колоніальної політики. Тут же подано й соціологічну основу реакційності нашої буржуазії, бо при значній нашій території і можливості мати величезні зиски в наших колоніях, як Туркестан та інші, могли капіталісти миритися й з абсолютизмом і реакцією, що гальмували розвиток капіталізму в середині країни. «Як би російському капіталізму,— каже Ленін,— ніде було ширитися за межі території, занятої вже на початку післяреформеного періоду, то таке протиріччя між великою капіталістичною індустрією й архаїчними установами в сільському житті (прикріплення селян до землі, то-що) мусило б швидко викликати повну ліквідацію цих установ, до повного второвання шляху для хліборобського капіталізму в Росії. Але-ж можливість шукати й знаходити ринок в колонізуємих окраїнах (для фабриканта), можливість піти на нові землі (для селянина) послабляє гостроту цього протиріччя і гальмує його розв'язання¹⁾».

Підсумовуючи загальні відомості про розвиток капіталізму в російській промисловості, Ленін розрізняє три основні стадії цього розвитку: дрібне товарове виробництво, капіталістична мануфактура й фабрика, чи велика машинова індустрія. Кожна з цих основних форм промисловості характеризується своїм особливим рівнем техніки: дрібне товарове виробництво примітивною ручною технікою; мануфактура, зберігаючи ручну техніку, заводить широкий поділ праці; велика машинова індустрія революціонує техніку, вживаючи систему машин, і організовує виробництво на раціональних наукових основах. Оцим трьома укладами техніки відповідають три різні стадії капіталізму: дрібне товарове виробництво характеризується зародковими, нерозвиненими капіталістичними відносинами. У мануфактурі ми спостерігаємо вже великі капітали, широкі маси пролетаріату, прірву між господарем, власником засобів виробництва, й безпосереднім продуцентом—робітником. Але-ж у цій стадії зберігається ще зв'язок продуцента із землею, спостерігається значне поширення дрібних підприємств і все це надає минуфактурній стадії капіталізму перехідного характеру між початковою і найвищою стадією розвитку. У великій машиновій індустрії протиріччя капіталізму виявляється в усій повноті й ясності. Ця остання стадія й відрізняється найбільшим розвитком продукційних сил, можливим у рямцях капіталістичного ладу. І в оцих двох основних ментах розвиненої стадії капіталізму— у виявленні й загостренні класових протиріччів і в розвитку продукційних сил і полягає «місія» капіталізму, місія підготовки об'єктивних і суб'єктивних передумов для соціалістичної революції.

Закінчуючи першу частину нашої праці, вважаємо ми за потрібне зазначити, що Ленін не був перший в нашій літературі, хто критикував народницькі романтичні ідилії й ілюзії; не він перший викрив і класову дрібнобуржуазну сутність народників. Так само й у в'ясненні капіталістичного характеру й тенденцій економічного устрою Росії мав Ленін попередників, найбільше талановитим з яких був Плеханов.

1) В. И. Ленин. «Развитие капитализма в России», стор. 472. Примітка.

Але-ж Ленін в розглянутий нами період його діяльності не лише вивчив і висвітлив економіку Росії пильніше і повніше, ніж інші його попередники-марксисты, не лише висловив цілу низку нових, надзвичайно цінних думок і положень, з приводу всіх основних питань, що їх обмірковувала марксіська література 80-их і 90-их років. Він виявив не лише тонке й усебічне знайомство з наукою Маркса й Енгельса, уміле користування марксіським методом, але виявив уміння й далі розвивати їхню науку.

Вже в роботах його розглянутого нами періоду добачаємо ми ленінську постановку питання; він перший з російських марксистів виявив подібну непримиримість до всякого перекичування основ революційного марксизму, вихолащування з нього революційного духу й змісту. Ленін перший розпочав боротьбу з тимчасовими супутниками робітничого класу з буржуазних—«легальними марксистами». Ленін перший поставив в усій повноті й актуальності питання про резерви для революційного пролетаріату, про спілку пролетаріату з селянством. У зв'язку з цим він вважав найбільше необхідним пильно вивчати й стежити за всіма економічними й соціальними процесами на селі. Він перший, серед російських марксистів, сполучив у собі такого запального й невтомного революціонера-борця за справу пролетаріату з гострим і ясним розумом наукового дослідника. І всі оці Ленінові риси й особливості, як теоретика й практика пролетарської боротьби, виявились вже в тих літературних працях того періоду, що ми його в цій нашій праці розглядаємо.

(Далі буде).